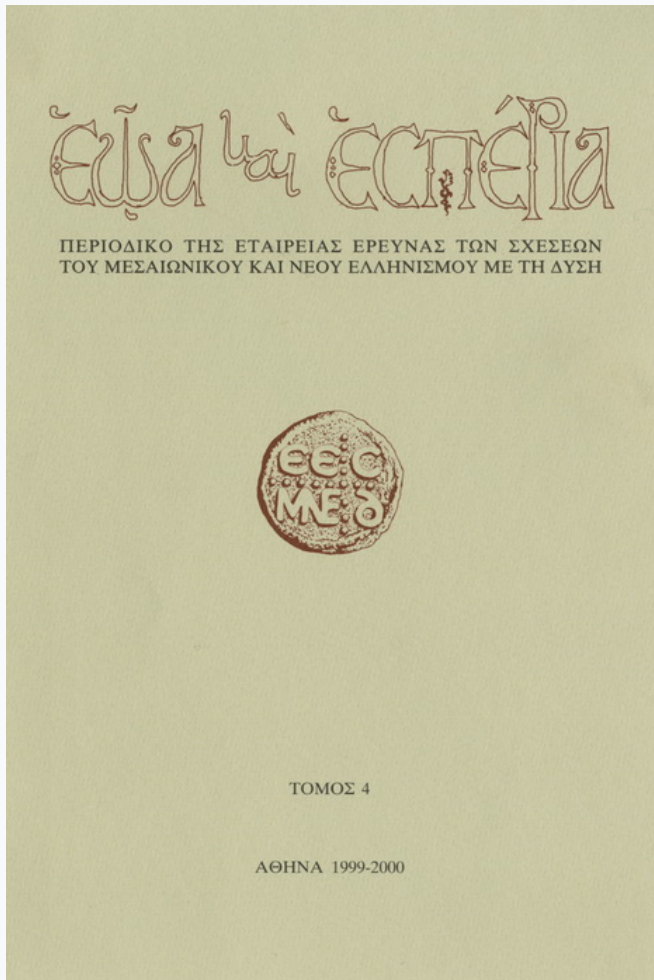

Eoa kai Esperia

Vol 4 (2000)

ΟΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ

doi: [10.12681/eoaesperia.56](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.56)

To cite this article:

ΝΤΟΚΟΣ Κ. (2000). ΟΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ. *Eoa Kai Esperia*, 4, 243–281. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.56>

ΟΙ ΑΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΓΓΑΡΕΙΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Έναν από τους πιο σημαντικούς πολιτικούς θεσμούς που εισήγαγαν οι Βενετοί στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας αποτελούν οι αστικές κοινότητες, τις οποίες εγκαθίδρυσαν στα κυριότερα αστικά κέντρα της χώρας¹. Με την ονομασία αστική κοινότητα αποδίδεται ο όρος *comunità* των βενετικών πηγών της εποχής, ο οποίος στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο, όπως και σε άλλες βενετικές κτήσεις στην Ανατολή, π.χ. στα Ιόνια νησιά, αντιδιαστέλλεται στις ίδιες πηγές από τον όρο *comune*. Με τον τελευταίο, οι Βενετοί χαρακτηρίζαν τις αγροτικές κοινότητες που υπήρχαν στον ίδιο χώρο και την ίδια περίοδο. Η διαφορετική αυτή ορολογία των βενετικών πηγών αντιστοιχεί στην κοινωνική πραγματικότητα της εποχής, αφού έχουμε να κάνουμε με δύο ξεχωριστά φαινόμενα που ίσως ελάχιστα σημεία επαφής είχαν μεταξύ τους. Πραγματικά, ως προς τη γένεση και τη λειτουργία τους, δεν υπήρχε άμεση σχέση ανάμεσα στις αστικές κοινότητες της Β' Βενετοκρατίας και τις αγροτικές κοινότητες των χωριών που υφίσταντο και λειτουργούσαν στην Πελοπόννησο από την προηγούμενη εποχή της Τουρκοκρατίας.

Όπως είναι γνωστό, σ' όλο τον ελληνικό χώρο υπήρχαν από παλιά στα χωριά άτυπα συμβούλια προκρίτων² που εξακολούθησαν να επιβιώνουν και στη βενετική περίοδο. Οι πρόκριτοι αυτοί των χωριών (*vecchiardi* και *primati* των βενετικών πηγών) διηύθυναν την αγροτική κοινότητα και οι Βενετοί κατά τη Β' Βενετοκρατία αρχικά τους αναγνώρισαν *de facto* ως παράγοντα της τοπικής αυτοδιοίκησης στην ύπαιθρο και στη συνέχεια καθόρισαν με επίσημα διατάγματα τα καθήκοντα, τις αρμοδιότητες, τα προνόμια και τον τρόπο εκλογής τους³. Ωστόσο και ο θεσμός της αστικής κοινότητας απαντάται και αυτός παλαιότερα στον πελοποννησιακό

-
1. Α. ΡΑΝΚΙΟΣ, *Περί της ἐν Πελοποννήσῳ Ἐνετοκρατίας (1685-1715)*, μετάφρ. Π. Καλλιγιά, *Πανδώρα* 13, αρ. φύλ. 289 (1 Απρ. 1862), σ. 5-6. Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀστική κοινότης τῆς Βοστίτσας κατὰ τὴν Β' Βενετοκρατίαν*, Ἀθήναι 1981, σ. 13 κ.ε. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Βενετικὸ Κτηματολόγιον τῆς Βοστίτσας*, Ἀθήνα 1993, σ. XII-XIII.
  2. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμὸς καὶ οικισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1985, σ. 151.
  3. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ - Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Μυστράς καὶ ἡ περιφέρειά του εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας κατὰ τὴν Ἐνετοκρατίαν 1687-1715*, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 9 (1988) 268-271. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. XII.

χώρο –στο βενετοκρατούμενο βέβαια και όχι στον κατεχόμενο από τους Οθωμανούς– και διαθέτουμε αρκετές ειδήσεις για τις κοινότητες (*communitates*, *comunità*) αστικού χαρακτήρα του Ναυπλίου και της Μονεμβασιάς⁴, ενώ δε φαίνεται να είχαν ιδρυθεί κοινοτικά σώματα στη Μεθώνη και την Κορώνη⁵. Με την οθωμανική κατάκτηση του Ναυπλίου και της Μονεμβασιάς καταργήθηκαν προφανώς και τα κοινοτικά τους σώματα και έτσι ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων δεν απαντάται πλέον στην περίοδο που ακολουθεί, αλλά επαναφέρεται από τους Βενετούς αμέσως μετά την κατάκτηση της χώρας κατά τη Β' Βενετοκρατία και εμφανίζεται ως καινοτομία τους που καθιερώνεται ανεξάρτητα και παράλληλα προς την υπάρχουσα αυτοδιοίκηση στην ύπαιθρο. Οι αστικές κοινότητες λειτουργούν τώρα στο περιθώριο της επίσημης διοικητικής οργάνωσης της βενετικής κτήσης με σκοπό, σαν παραπλήρωματικό εξάρτημά της, να εξυπηρετήσουν τόσο βέβαια τη διοίκηση και τις σχέσεις του κράτους με τους υπηκόους του, όσο και κάποιες άλλες πολιτικές, οικονομικές και δημοσιονομικές σκοπιμότητές του. Έτσι λοιπόν, εγκαθιδρύονται τα αστικά αυτά κοινοτικά σώματα, τα οποία, κατ' επίφαση ή πραγματικά, προσλαμβάνουν έναν αριστοκρατικό χαρακτήρα, αφού στους κόλπους τους εντάσσεται αρχικά όχι το σύνολο των κατοίκων της πόλης αλλά ένας περιορισμένος αριθμός τους που απαρτίζεται από τους πιο διακεκριμένους και εύπορους «αστούς», οι οποίοι στις βενετικές πηγές φέρονται ως «*cittadini*». Αυτοί και μόνο συγκροτούν τα μέλη του συμβουλίου της κοινότητας (*consiglio della comunità*) και το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι επρόκειτο περισσότερο για ταξικές συσσωματώσεις παρά για κοινοτικά σώματα που να συμπεριλαμβάνουν όλα τα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα των αστικών κέντρων.

Ο θεσμός των αστικών αυτών κοινοτήτων δεν αποτελεί βέβαια ιδιοτυπία της βενετοκρατούμενης Πελοποννήσου. Οι Βενετοί τις ιδρύουν έχοντας ως άμεσο πρότυπο τα ανάλογα κοινοτικά σώματα ή πιο σωστά τις ανάλογες ταξικές αριστοκρατικές κοινότητες που υπήρχαν ήδη στα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου. Ωστόσο και οι κοινότητες αυτές, καθώς και όλες εκείνες που συναντούμε στις άλλες κτήσεις της Ανατολής ή των δαλματικών ακτών, είχαν με τη σειρά τους ως πρότυπο το πολιτειακό σχήμα που είχε διαμορφώσει η πόλη-κράτος της Βενετίας, το *Commune Venetiarum*. Πιο συγκεκριμένα, όλες αυτές οι κοινότητες είχαν οργανωθεί κατ' εικόνα του Μεγάλου Συμβουλίου (*Maggior Consiglio*) της κυρίαρχης πόλης, το οποίο στα πλαίσια του βενετικού πολιτεύματος αποτελούσε το ανώτατο πολιτειακό όργανο για την εκλογή όλων των πολιτικών και πολιτειακών αρχών της Δημοκρατίας.

4. C. N. SATHAS, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, Paris, t. IV, σ. 187-237.

5. Ό.π., σ. 1-186.

Σ' αυτό αρχικά είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι Βενετοί πολίτες. Το 1297 έχουμε το λεγόμενο «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου (*Serrata del Maggiore Consiglio*), οπότε το δικαίωμα συμμετοχής, που πήρε κληρονομικό χαρακτήρα, περιορίστηκε στα μέλη ορισμένων μόνο οικογενειών, γεγονός που έδωσε και τον αριστοκρατικό χαρακτήρα στο πολίτευμα. Στο εξής ο κλειστός αριθμός αυτών των οικογενειών απήρτιζε ένα περιχαρακωμένο κοινωνικό στρώμα, που μόνο αυτό διαχειριζόταν τα κοινά και επάνδρωνε τις θέσεις της ανώτερης και ανώτατης διοίκησης του κράτους, ενώ αποκλείονταν όλα τα υπόλοιπα αστικά στρώματα και η λαϊκή τάξη. Ανάλογο φαινόμενο ολιγαρχικής διακυβέρνησης απαντάται και στις άλλες πόλεις της βενετικής *Terraferma*, όπως βέβαια και στην υπόλοιπη Ιταλία και σ' όλο σχεδόν το χώρο της Δυτικής Ευρώπης. Αποτελεί ακριβώς συγκεκριμένο στάδιο στις διαδικασίες γένεσης και εξέλιξης, από τον 11ο αιώνα, των αστικών κοινοτήτων.

Ας επιστρέψουμε όμως στην Πελοπόννησο και ας δούμε τον τύπο της ολιγαρχικής κοινότητας που καθιέρωσαν οι Βενετοί κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας. Οι πρώτες αστικές κοινότητες του τύπου αυτού ιδρύθηκαν από τον κατακτητή της Πελοποννήσου Φραγκίσκο Μοροσίνι και οι τελευταίες, της Βοστίτσας (Αιγίου), της Αρκαδιάς (Κυπαρισσίας) και της Καρύταινας, συστάθηκαν με απόφαση του αρχιστράτηγου Αλέξανδρου Μολίν στις αρχές του 1696⁶. Όλες τους ιδρύθηκαν στις περισσότερες από τις πρωτεύουσες των επαρχιών, που τότε ονομάζονταν *territorii*, στα πλαίσια της νέας διοικητικής διαίρεσης της κτήσης. Σε μερικές περιπτώσεις εντάχθηκαν σε μια κοινότητα και ορισμένες οικογένειες από γειτονική επαρχία, στην πρωτεύουσα της οποίας δεν είχε συσταθεί κοινοτικό σώμα. Συναντούμε λοιπόν δεκαέξι κοινότητες στα παρακάτω μικρά και μεγάλα αστικά κέντρα: Ναύπλιο, Κόρινθος, Τριπολιτσά, Άργος, Αρκαδιά μαζί με το Φανάρι (μία κοινότητα), Καλαμάτα, Ναυαρίνος, Μεθώνη, Κορώνη, Καρύταινα μαζί με το Λεοντάρι (μία κοινότητα), Μυστράς, Μονεμβασιά, Γαστούνη, Πάτρα, Καλάβρυτα (ως το 1696 μαζί με τη Βοστίτσα) και τέλος από τη χρονιά αυτή η Βοστίτσα.

Σε κάθε μια από τις κοινότητες εντάχθηκαν αρχικά εξήντα με εκατό οικογένειες ή και περισσότερες που συγκροτούσαν και το συμβούλιο του κοινοτικού σώματος και ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, από τις πιο εύπορες και διακεκριμένες στην πόλη – πρωτεύουσα του *territorio* που αποτελούσε και την έδρα της κοινότητας. Στην πόλη αυτή κάποιες κατοικούν από παλιά, κάποιες έχουν πρόσφατα εγκατασταθεί σε παραχωρημένη από τους Βενετούς οικία και κάποιες άλλες έχουν αποκτήσει εκεί μια δεύτερη διαμονή παράλληλα με τη μόνιμη κατοικία τους σε ένα από τα κοντινά ή μακρινά χωριά της επαρχίας. Τέλος, μερικές από αυτές είναι εγκατεστημένες στα χωριά της επαρχίας χωρίς άλλη κατοικία στην έδρα της κοινότητας.

6. Κ. ΝΤΟΚΟΣ – Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. XIII.

Σύμφωνα με τα ιδρυτικά καταστατικά των κοινοτήτων, τα μέλη τους έχουν το δικαίωμα να εκλέγουν τους τρεις συνδίκους που διοικούν την κοινότητα, καθώς και τους άλλους αξιωματούχους της, που έχουν δικαστικές, αγορανομικές, αστυνομικές, υγειονομικές και άλλες αρμοδιότητες. Ακόμη εκλέγουν τον επίσκοπο ή μητροπολίτη τους σε περίπτωση χηρείας του αρχιερατικού θρόνου, διορίζουν το μείντάνη, δηλαδή το πρόσωπο που αναλάμβανε να οργανώσει την ασφάλεια στην ύπαιθρο της επαρχίας, απαλλάσσονται από τις προσωπικές αγγαρείες (*angarie personali*) προς το Δημόσιο, όπως π.χ. τα έργα στον Ισθμό της Κορίνθου ή την υποχρέωση να παρέχουν κατάλυμα για τη διαχείμαση του μισθοφορικού ιππικού των δραγόνων κ.ά., όπως θα δούμε πιο αναλυτικά παρακάτω. Σ' όλα αυτά τα προνόμια ας προστεθεί και το δικαίωμα που η βενετική διοίκηση εκχωρούσε στους συνδίκους των κοινοτήτων να καταρτίζουν τους πίνακες κατανομής και ανάθεσης των αγγαρειών στους υπόχρεους κατοίκους της υπαίθρου.

Ποια όμως ήταν η κοινωνική προέλευση και η οικονομική θέση των ατόμων που συμμετείχαν στην αστική κοινότητα; Πρώτα-πρώτα, με την ένταξή τους στο κοινοτικό συμβούλιο χαρακτηρίζονται και θεωρούνται ως *cittadini*, δηλαδή αστοί, σε αντίθεση προς τους *villici*, δηλαδή τους χωρικούς. Ο όρος όμως *cittadino* είχε περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα, αφού δεν επρόκειτο ούτε αποκλειστικά για κατοίκους των αστικών κέντρων, ούτε για κάποιο κοινωνικοοικονομικό στρώμα του πληθυσμού με καθαρά αστικό χαρακτήρα. Αρχικός σκοπός των Βενετών με την ίδρυση των κοινοτήτων, που συνδεόταν με τις δικές τους πολιτικές επιδιώξεις, ήταν να δημιουργηθεί μια κοινωνική κατηγορία ατόμων που θα συγκροτούσε τη νέα αστική αριστοκρατία της χώρας και θα αποτελούσε το σύμμαχο και συνεργάτη των κυριάρχων στην πολιτική διακυβέρνηση και την οικονομική εκμετάλλευση της κτήσης. Ως την εποχή όμως της βενετικής κατάκτησης, στα ισχνά αστικά κέντρα της τουρκοκρατούμενης Πελοποννήσου επικρατούσε το οθωμανικό στοιχείο και δεν υπήρχαν κάποιοι από τους υπόδουλους τόσο στις πόλες όσο και στην ύπαιθρο που να διαθέτουν τίτλους ευγένειας ή αριστοκρατικής καταγωγής. Έτσι ξεχώριζαν κοινωνικά μόνοι όσοι διέθεταν κάποιον πλούτο⁷, δηλαδή κατά κύριο λόγο όσοι ήταν κάτοχοι κτηματικής περιουσίας που κατά την προηγούμενη περίοδο ήταν περιορισμένη σε έκταση και ποιότητα. Με τις προϋποθέσεις αυτές είναι επόμενο πως ευθύς εξαρχής εντάχθηκαν στα κοινοτικά συμβούλια, ή πιο σωστά στον αρχικά περιορισμένο αριθμό των κοινοτικών συμβουλίων, κυρίως άτομα μη αστικής προέλευσης που κατοικούσαν στα χωριά της επαρχίας (*territorio*), στην πρωτεύουσα της οποίας είχε την έδρα της η κοινότητα. Έτσι, τα αγροτικά — και οπωσ-

7. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν ἐκ τῶν ἐν Βενετία Ἀρχαίων ἐκδιδόμεναι, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* (στο ἐξῆς *Δ. Ι. Ε. Ε*) 5 (1896-1900) 689: «Questa [la fortuna] sotto a Turchi consisteva nelle facultà, mentre corre fra essi il piu ricco e sempre il piu nobile e quanto la ricchezza, tanto dura la nobiltà».

δήποτε τα ευπορότερα από αυτά – στοιχεία πολλές φορές υπερτερούσαν σημαντικά και σε ορισμένες περιπτώσεις αποτελούσαν το σύνολο σχεδόν των μελών της κοινότητας, ιδίως εκεί που δεν υπήρχε κανένα αξιόλογο αστικό κέντρο σ' ολόκληρη την επαρχία.

Τα μέλη των κοινοτήτων που είχαν σχέση με την ύπαιθρο και την κατοχή της γης θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: στους γηγενείς και στους εποίκους. Οι πρώτοι κατείχαν κάποια κτηματική περιουσία ήδη από την εποχή των Τούρκων και ορισμένοι την είχαν επαυξήσει σημαντικά με την αυθαίρετη ή τη νομότυπη καταπάτηση πρώην τουρκικών κτημάτων. Είχαν οι περισσότεροι την κατοικία τους στα χωριά, αλλά φαίνεται ότι απέκτησαν με παραχώρηση των Βενετών και κάποιο σπίτι –άλλοτε τουρκικό– στην έδρα του κοινοτικού σώματος, όπου ενδεχομένως μετέφεραν και τη διαμονή τους. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Βενετοί με τη σύσταση των αστικών κοινοτήτων επιδίωκαν εκτός των άλλων να πετύχουν και την αύξηση του πληθυσμού των αστικών κέντρων της κτήσης τους με την προσέλκυση των αγροτικής προέλευσης μελών των κοινοτήτων και την εγκατάστασή τους μέσα στα περιτειχισμένα –όπου υπήρχαν– τμήματα των πόλεων ή τουλάχιστον στις παρυφές ή τα περιχώρά τους. Ωστόσο, μια τέτοια μετεγκατάσταση δεν τέθηκε ρητά ως όρος από τη βενετική διοίκηση στην ιδρυτική πράξη ή σε άλλα συναφή διατάγματα για τη λειτουργία των αστικών κοινοτήτων. Για το λόγο αυτό, μόνο ένα περιορισμένο τμήμα από τα αγροτικής προέλευσης μέλη των κοινοτήτων μετοίκησε στις πόλεις, ενώ τα περισσότερα εξακολούθουσαν να κατοικούν στα χωριά τους και να απολαμβάνουν τις απαλλαγές και τα άλλα προνόμια του *cittadino*⁸.

8. Όπως γράφει σε αναφορά του ο προνοητής Grimani «*seguì l' istituzione di tutte [le comunità], e il rilascio d' ogni privilegio prima ch' io assumessi la carina, et ebbe forse l' oggetto di popolar i borghi contigui alle città coll' allettamento di questo greggio, ma non specificato l' obbligo del domicilio tengono l' habitationi per il piu nelle ville, godendo in esse gl' adulti, e l' immunità*». ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA (εφεξής Α. Σ. V.), *Provveditori da terra e da mar*, busta 850, *dispaccio Fr. Grimani* από 3 Ιουλίου 1700. Πρβλ. και όσα σημειώνει ήδη από το 1693 ο έκτακτος προνοητής Αντ. Molin, ο οποίος όμως αναφερόμενος στη Μεθώνη, την Κορώνη και το Ναυαρίνο εκφράζει την αντίθεσή του στο γεγονός ότι οι Έλληνες κάτοικοι τους χιζούν σπίτια και εγκαθίστανται «*ne' suburbij contigui*», δηλαδή στις περιοχές εκτός και πέρα των οχυρώσεων των πόλεων αυτών. Μέσα σ' αυτές τις οχυρώσεις κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας προφανώς δεν είχαν το δικαίωμα να κατοικούν Έλληνες. Ο Molin θέλει να σταματήσει η ανέγερση των κατοικιών αυτών «*ne' borghi*» και να κατεδαφιστούν όσες υπάρχουν «*per necessitar le famiglie alla dovuta introduzione e decoro delle città*» και μέσα στο οχυρωμένο τμήμα τους να εκχωρηθούν οικόπεδα στις οικογένειες για την ανέγερση των σπιτιών τους. Ο Molin μάλιστα, μπροστά στο γεγονός ότι οι αστικές κοινότητες απαρτίζονταν στην πλειοψηφία τους από αγροτικά στοιχεία, προσθέτει ότι οι ίδιες αυτές οικογένειες θα πρέπει να συγκροτούν το σώμα της κοινότητας και να απολαύουν «*i veri privilegi di cittadinanza, ad esclusione di tanti rustici miserabili che trattenendosi per la campagna con l' aratro alla mano, vengono indecentemente aggregati al Consiglio e pretendono la figura de cittadini*», ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *ό.π.*, σ. 439.

Η δεύτερη κατηγορία, δηλαδή εκείνη των ετεροχθόνων μελών των κοινοτικών συμβουλίων, περιλάμβανε ανθρώπους που είτε ήταν άτοχοι και αυτοί αγροτικής περιουσίας, την οποία απέκτησαν με την εκχώρηση γαιών από το κράτος, είτε ήταν επιχειρηματίες ενοικιαστές των δημόσιων κτημάτων ή του φόρου της δεκάτης⁹. Οι πιο πολλοί από αυτούς ήταν μεγαλογαιοκτήμονες, αλλά κάτι τέτοιο δε σήμαινε κατανάγκη ότι ήταν και κάτοικοι της υπαίθρου, χωρίς να αποκλείεται το γεγονός ότι ορισμένοι είχαν εγκατασταθεί στα τεράστια κτήματά τους, που πολλές φορές περιλάμβαναν μικρούς ή και μεγάλους οικισμούς. Εξάλλου, οι περισσότεροι είχαν αποκτήσει σπίτια –παρόμοια πρώην τουρκικές ιδιοκτησίες– μέσα στα αστικά κέντρα και τα χρησιμοποιούσαν ως μόνιμη κατοικία τους.

Όλα τα παραπάνω φαινόμενα παρατηρούνται με μεγάλη ευκρίνεια στην περίπτωση της επαρχίας της Βοστίτσας για την οποία έχουμε περισσότερες πληροφορίες των πηγών, επειδή το καταστατικό της σχετικής κοινότητας έχει δημοσιευθεί καθώς και ο κατάλογος των αρχικών οικογενειών που εντάχθηκαν από τους Βενετούς στο συμβούλιό της. Αν συνδυάσουμε τις ειδήσεις που μας προσφέρουν οι πηγές αυτές με τα στοιχεία που περιέχει το βενετικό κτηματολόγιο μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ένα μέρος από τα μέλη της κοινότητας αυτής απαρτιζόταν πραγματικά από κτηματίες της ορεινότερης ενδοχώρας, που βέβαια ήταν στο σύνολό τους αυτόχθονες. Πρόχειρα αναφέρουμε μερικούς από αυτούς: Παναγιώτης Γιακουμής από Παρασκευή, Διαμαντής Κωστόπουλος και Ζαφείρης Ψαρούλης από Κακό Χωριό, Διαμαντής (και ενδεχομένως Αναστάσης και Κανέλλος) Παύλος (επώνυμο) καθώς και Κωνσταντίνος (ίσως και Γεώργιος) Μπότης από Φτέρη, Σαμνάκοι (ή Ξαμνάκοι), Χαραλάμπηδες, Περόδικηδες και Σπηλιωτάκης Χορέμης από τα χωριά Κερνίτσα, Βρόσταινα και Επισκοπή της περιοχής Διακοφτού και τέλος Μίχος Λεβέντης από την Ποροβίτσα της Ακράτας. Κάποιοι από αυτούς μαρτυρούνται ότι άφησαν τα σπίτια τους και εγκαταστάθηκαν στην πρωτεύουσα της επαρχίας τους, δηλαδή στη Βοστίτσα, ή τουλάχιστον απέκτησαν εκεί κατοικία που τους εκχωρήθηκε ή την ενοικίαζαν από το Δημόσιο¹⁰.

Αν πάμε τώρα στους επήλυδες της Βοστίτσας θα δούμε ότι πολλοί από αυτούς ήταν Αθηναίοι και Σαλωνίτες που είχαν αποκτήσει με παραχώρηση μεγάλες εκτάσεις δημόσιας γης, οι οποίες βρισκόνταν όμως στους πεδινούς κυρίως οικισμούς. Οι περισσότεροι περιλήφθηκαν στο συμβούλιο της κοινότητας και χωρίς να φαίνεται καθαρά αν ήταν εγκατεστημένοι στα κτήματά τους διέθεταν ωστόσο κατοικίες και μέσα στην πόλη όπου τους είχαν εκχωρηθεί οικήματα του Δημοσίου.

Μια ακόμη σχετική μαρτυρία έχουμε από το καταστατικό της κοινότητας της

9. Κ. ΝΤΟΚΟΣ – Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. XVIII κ.ε.

10. Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η άστική κοινότης τῆς Βοστίτσας, ό.π. Κ. ΝΤΟΚΟΣ – Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., *passim*. Πρβλ. σχετικά λήμματα στα ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ του ίδιου έργου.

Βοστίτσας, όπου γίνεται λόγος για τα μέλη της που κατοικούσαν στην ύπαιθρο –την κοντινή έστω– της επαρχίας. Συγκεκριμένα στο 13ο άρθρο διατυπώνεται το αίτημα να απαλλάσσονται από την αγγαρεία της επάνδρωσης της γαλέρας όχι μόνο οι κάτοικοι της πόλης της Βοστίτσας, αλλά και όσοι ανήκαν στην κοινότητα «έστω και αν κατοικούσαν στα παρακείμενα χωριά»¹¹.

Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ακόμη ότι, σύμφωνα με τις ειδήσεις που μας παρέχουν οι πηγές για την επαρχία της Βοστίτσας και που θα μπορούσαν να γενικευτούν για ολόκληρη την Πελοπόννησο, πολύ σύντομα στη βενετική κτήση άρχισε να διαμορφώνεται το σχήμα μιας νέας γαιοκτητικής και κοινωνικής πραγματικότητας ως εξής: ένα ολιγάριθμο στρώμα του πληθυσμού κατέχει το μεγαλύτερο τμήμα της καλλιεργούμενης γης και απαρτίζεται από μεγάλους ή μεσαίους γαιοκτήμονες. Απέναντι σ' αυτούς υπάρχει ένα πολυάριθμο στρώμα κατοίκων που είναι ακτήμονες ή μικροκάτοχοι γης. Το συμπέρασμα που βγαίνει αβίαστα από ένα τέτοιο γεγονός είναι ότι οι δεύτεροι ήταν καλλιεργητές στα κτήματα που κατείχαν οι πρώτοι. Μάλιστα πολλοί από τους μεγαλοκατόχους της γης εντάχθηκαν εξ αρχής στα συμβούλια των αστικών κοινοτήτων και το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα να γίνει ακόμη πιο δυναμική η παρουσία τους στο κοινωνικό πεδίο και έτσι όλοι μαζί, μέλη και μη των κοινοτήτων, αφού απέκτησαν ξαφνικά και γρήγορα οικονομική δύναμη και κοινωνικό κύρος ρίχτηκαν αδιάστακτα στην καταδυνάστευση των χωρικών με τους οποίους μέχρι πρόσφατα βρισκόνταν στην ίδια κοινωνική θέση.

Η καταδυνάστευση των χωρικών εκδηλωνόταν όμως σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, αλλά και με διάφορες μορφές. Μια από αυτές, ίσως η πιο χαρακτηριστική, ήταν μια ολόκληρη σειρά ποικίλων αγγαρειών που επιβάλλονταν βέβαια στα αγροτικά στρώματα από το βενετικό Δημόσιο. Οι αγγαρείες αυτές ήταν εξαιρετικά επαχθείς και προκαλούσαν αντιδράσεις στους χωρικούς που στρέφονταν εναντίον του κράτους, ωστόσο ο χαρακτήρας τους και οι διαδικασίες επιβολής τους επηρεάζονταν αποφασιστικά και από τα προνόμια και την καταπιεστική συμπεριφορά της άρχουσας τάξης και ειδικότερα των προσώπων εκείνων που είχαν ενταχθεί ή εντάσσονταν στις αστικές κοινότητες. Πριν όμως εξετάσουμε το τελευταίο ζήτημα ας ανοίξουμε μια μεγάλη παρένθεση για να δούμε ποιες ήταν ακριβώς οι αγγαρείες που είχαν επιβάλει οι Βενετοί στους υπηκόους τους στην Πελοπόννησο.

Οι νέοι κυρίαρχοι της χώρας, παράλληλα με τη φορολογία, τους δασμούς και τα υποχρεωτικά μονοπώλια¹², καθιέρωσαν και μια σειρά από τακτικές ή έκτακτες αγγαρείες που αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση της δημόσιας διοίκησης, των στρατιωτικών τους αναγκών και των αμυντικών οχυρωματικών έργων. Οι αγγα-

11. Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 28: «...ancor che comoranti nelle ville dell' adiacenza».

12. Κ. ΝΤΟΚΟΣ – Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. XIV, σημ. 6.

ρείες αυτές διακρίνονταν σε *angarie personali* και σε *angarie reali*. Με τις πρώτες το Δημόσιο προφανώς απαιτούσε από τους υπόχρεους την προσφορά προσωπικών εκδουλεύσεων και υπηρεσιών, η οποία συνοδευόταν μερικές φορές με εκχώρηση από μέρους τους –που σήμαινε στην πραγματικότητα επιτάξεις από το Δημόσιο– των ακινήτων και των ζώων τους. Οι δεύτερες αντιπροσώπευαν αναγκαστικές καταβολές σε είδος ή χρήμα. Σε ορισμένες περιστάσεις επιβάλλονταν συνδυασμένα και τα δύο αυτά είδη αγγαρειών.

Από τις σπουδαιότερες και συνάμα πιο επαχθείς αγγαρείες στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο ήταν η υποχρέωση παροχής καταλύματος στο μισθοφορικό ιππικό των Βενετών, που απαριζόταν από το σώμα των Κροατών ιππέων και στο μεγαλύτερο τμήμα του από τους δραγόνους. Η αγγαρεία καθιερώθηκε αρχικά για να αντιμετωπιστεί η έλλειψη οργανωμένων στρατοπέδων διαχείμασης και έτσι όλοι οι κάτοικοι των χωριών της Πελοποννήσου υποχρεώθηκαν να προσφέρουν κατάλυμα στους στρατιώτες αυτούς κατά τους χειμερινούς μήνες, δηλαδή για ένα εφτάμηνο διάστημα κάθε χρονιάς, από τα μέσα Σεπτεμβρίου ως τα μέσα Απριλίου. Έτσι, κάθε 14-18 οικογένειες¹³ ή σπίτια των κατοίκων επιβαρύνονταν με τη φιλοξενία ενός εφίππου. Την κατανομή (*comparto*) της αγγαρείας, που γινόταν με βάση τον υπολογισμό του πληθυσμού σε οικογένειες, αναλάμβαναν κάθε χρόνο να διεκπεραιώσουν οι τρεις σύνδικοι της αστικής κοινότητας κάθε επαρχίας ή *territorio* σε συνεργασία με τους προεστούς των αγροτικών κοινοτήτων (*comuni*), δηλαδή των χωριών¹⁴. Ο προνοητής Grimani, για λόγους που θα σημειώσουμε πιο κάτω, μετέτρεψε την αγγαρεία αυτή από *personale* σε *reale*, αφού όρισε ότι οι υπόχρεοι, αν ήθελαν, θα μπορούσαν αντί για την παροχή καταλύματος να καταβάλλουν ένα αντίτιμο σε χρήμα και είδος ως εξής: κάθε 18 οικογένειες θα έπρεπε να εισφέρουν ημερησίως και για επτά μήνες 20 σολδία, 18 ουγγιές ψωμί (γρ. σάρι) και 3 λίμπρες κριθάρι ή αλλιώς 39 λίρες, 45 λίμπρες σάρι και 120 λίμπρες κριθάρι το μήνα για τη συντήρηση ενός ιππέα (δηλαδή δραγόνου)¹⁵, που τώρα δε θα

13. Η διαφορά που παρουσιάζουν οι πηγές ως προς τον αριθμό των υπόχρεων οικογενειών για τη συντήρηση ενός στρατιώτη εξηγείται από το γεγονός ότι η δύναμη του μισθοφορικού ιππικού (των δραγόνων, όπως αναφέρεται συνήθως στις πηγές) με το πέρασμα των χρόνων άρχισε βαθμιαία να μειώνεται, επειδή οι Βενετοί δεν αναπλήρωναν τις αποχωρήσεις ή τους θανάτους με νέες στρατολογήσεις μισθοφόρων. Αυτό είχε φυσικά ως αποτέλεσμα να αυξάνεται αντίστροφα η αναλογία των οικογενειών, στις οποίες αντιστοιχούσε ένας ιππέας, αφού βέβαια η αγγαρεία επιβαλλόταν διανεμητικά. Ο Εμο σημειώνει ότι αρχικά το ιππικό ανερχόταν σε 1823 άνδρες, ενώ στην εποχή που γράφει την έκθεσή του (1708) είχε ελαττωθεί στους 1554 (ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 674). Σε άλλες πηγές της εποχής του Grimani, όπως κατάλογοι κατανομής της αγγαρείας από τους συνδίκους των κοινοτήτων και τους προεστούς των χωριών, η αντιστοιχία υπολογίζεται σε 14 οικογένειες ανά δραγόνο. Β. ΠΑΝΑΓΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. Πρβλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., όπου ο Εμο αναφέρει 15 οικογένειες ανά ιππέα.

14. A.S.V., *Provveditori da terra e da mar*, b. 848, ό.π. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 472, 537, 673. Β. ΠΑΝΑΓΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 317-322.

15. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π. σ. 472, 536, 673.

διαχειμάζε σε κάποιο χωριό, αλλά σε στρατόπεδο ή «quartiere». Έτσι, η αγγαρεία πήρε την ονομασία «acquartieramento» των δραγόνων. Λίγο αργότερα, το 1703, μετά από διαμαρτυρίες των υπόχρεων χωρικών στους Σύνδικους Εξεταστές η μετατροπή γενικεύτηκε, απαγορεύτηκε η χειμερινή εγκατάσταση των δραγόνων μέσα στα σπίτια των χωρικών και ορίστηκε να γίνεται η διαχειμάσή τους σε στρατόπεδα κοντά στις πόλεις, κωμοπόλεις και άλλους κατάλληλους τόπους¹⁶. Από τη στιγμή αυτή η αγγαρεία αποτέλεσε ένα είδος κεφαλικού φόρου και ένα σταθερό έσοδο για το Δημόσιο Ταμείο¹⁷. Παράλληλα όμως, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο εκπλήρωσης της αγγαρείας από μέρους των υπόχρεων χωρικών, είτε δηλαδή επρόκειτο για παροχή καταλύματος, είτε για μια αντίστοιχη χρηματική και σε είδος καταβολή¹⁸, αυτή συνοδευόταν και από κάποιες άλλες συμπληρωματικές επιβαρύνσεις. Συγκεκριμένα, οι χωρικοί όφειλαν να παρέχουν σε κάθε «φιλοξενούμενο» στρατιώτη μια ποσότητα χόρτου για τη διατροφή του αλόγου του στο εφτάμηνο χειμερινό διάστημα, καθώς και τα αναγκαία καυσόξυλα για τη θέρμανσή του την ίδια περίοδο. Εννοείται ότι ύστερα από τη μετατροπή της αγγαρείας από personale σε reale (δηλαδή τη μετατροπή της υποχρέωσης του alloggio σε acquartieramento) οι χωρικοί υποχρεώνονταν να μεταφέρουν και να παραδίδουν το χόρτο και τα ξύλα μαζί με το σιτάρι και το κριθάρι στους σταθμούς διαχείμασης του ιππικού¹⁹. Το 1702 οι Σύνδικοι Εξεταστές πρότειναν με αναφορά τους προς τη Γερουσία να μετατραπεί η επιβάρυνση της παροχής του χόρτου και της ξυλείας καθώς και του κριθαριού σε ανάλογη χρηματική εισφορά²⁰. Η πρότασή τους όμως δεν εισακούστηκε. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι στην πράξη η μετατροπή εφαρμόστηκε, όπως θα δούμε, πολλές φορές από τους αξιωματικούς του ιππικού για δικό τους όφελος²¹.

Μια άλλη προσωπική αγγαρεία των χωρικών ήταν αυτή που συνδεόταν με την εκτέλεση οχυρωματικών έργων στο χερσαίο σύνορο του Ισθμού της Κορίνθου. Ο Ισθμός βέβαια αποτελούσε ανέκαθεν το πιο καιρό και το μοναδικό σημείο απ'

16. A. S. V., ό.π., b. 869, αντίγραφο επιστολής των Sindici Inquisitori από 24 Μαΐου 1704. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π.

17. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 673-674.

18. Υπάρχει μαρτυρία των πηγών που στις υποχρεωτικές σε είδος εισφορές περιλαμβάνει, εκτός από το σιτάρι και το κριθάρι, και το λάδι. Γενικά όμως οι πηγές δεν αναφέρουν τέτοιου είδους παροχή (A. S. V., ό.π.). Εξάλλου, δε φαίνεται αν η εισφορά των πιο πάνω ειδών καθοριζόταν σε αντιστοιχία με τη συμμετοχή του κάθε υπόχρεου στην αγγαρεία της προσφοράς καταλύματος στο ιππικό, δηλαδή αν ήταν ίδια για όλους, ή είχε σχέση με το μέγεθος της κτηματικής του περιουσίας ή έστω με το σύνολο των κτημάτων του κάθε χωριού, οπότε το ύψος της εισφοράς θα ήταν διαφορετικό για κάθε χωρικό. Πάντως, σύμφωνα με μια μαρτυρία, καθορίστηκε κάθε ζευγάρι γης να προσφέρει 800 λίμπρες άχυρου. A. S. V., ό.π., b. 844, disp. Avt. Zeno από 8 Μαρτίου 1694.

19. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 471.

20. A. S. V., ό.π., disp. Sindici Inquisitori από 31 Ιουλίου 1702.

21. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 723, 740.

όπου θα μπορούσε να εισχωρήσει ένα εχθρικό στράτευμα στην Πελοπόννησο. Το πρόβλημα της φύλαξης του τέθηκε στους Βενετούς ευθύς μετά την ολοκληρωτική κατάκτηση της χώρας και στη συνέχεια το αντιμετώπιζαν κάθε χρόνο άμεσα με τις ετήσιες εισβολές των Τούρκων. Επρόκειτο για ανοικτό πεδίο χωρίς καμία έξαρση του εδάφους που να χρησιμεύει σα φυσική οχύρωση και επομένως ο εισβολέας δεν μπορούσε να αποκρουστεί χωρίς την ύπαρξη τεχνητών οχυρώσεων. Από τη βυζαντινή εποχή υπήρχε το τείχος του Εξαμιλίου, που οι Τούρκοι είχαν κατεδαφίσει, και φαίνεται ότι τώρα οι Βενετοί άρχισαν να το ξαναχτίζουν μαζί με άλλα οχυρώματα, πύργους και καταλύματα της φρουράς. Δεν μας ενδιαφέρει πως ήταν όλες αυτές οι οχυρώσεις αλλά μόνο το γεγονός ότι επρόκειτο για κατασκευές που απαιτούσαν μακροχρόνιο έργο. Ακριβώς για την εξυπηρέτηση του έργου αυτού οι νέοι κατακτητές της χώρας χρησιμοποίησαν την εργασία του αγροτικού πληθυσμού της με τη μορφή της υποχρεωτικής αγγαρείας²². Φυσικά δεν υποχρεώνονταν όλοι μαζί οι χωρικοί να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους κάθε χρόνο αλλά ένα ποσοστό από αυτούς με ορισμένες ετήσιες ημέρες εργασίας. Η κατανομή της αγγαρείας είχε ανατεθεί κυρίως στους δημογέροντες των χωριών καθώς και τους συνδίκους των αστικών κοινοτήτων²³. Τη συγγέντρωση των υπόχρεων και την αποστολή τους στην Κόρινθο, διεκπεραιώναν οι διοικητές της πολιτοφυλακής (*ordinanze*) κάθε επαρχίας και στρατιωτικά αποσπάσματα δραγόνων²⁴. Τη χρονιά που έφθασε ο Grimani στην Πελοπόννησο (το 1698) τέσσερις χιλιάδες χωρικοί είχαν αναλάβει την υποχρέωση να παρουσιαστούν στα έργα της Κορίνθου. Αν υπολογίσουμε ότι ο πληθυσμός όλης της Πελοποννήσου ανερχόταν τότε σε 40-50 χιλιάδες οικογένειες – η απογραφή του 1700 μας δίνει το συνολικό αριθμό των 43.366 οικογενειών – τότε θα πρέπει να δεχτούμε ότι σε κάθε δέκα περίπου οικογένειες επιβαρυνόταν ένα άτομο με την ετήσια υποχρέωση της εκδούλευσης. Επειδή όμως την αγγαρεία επιμύζονταν κυρίως τα αγροτικά στρώματα και απαλλάσσονταν τα μέλη των αστι-

22. Ο Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ (ό.π.) διατυπώνει το ενδεχόμενο μήπως δεν επρόκειτο για έργα ενίσχυσης των οχυρώσεων του Εξαμιλίου, αλλά για απόπειρα διάνοξης του διαύλου στον Ισθμό, επειδή σε δημοσιευμένα από τον ίδιο βενετικά έγγραφα (στα ελληνικά) που αναφέρονται στην κατανομή της αγγαρείας ανάμεσα στους κατοίκους των χωριών οι υπόχρεοι χαρακτηρίζονται ως «άνθρωποι των χαντακιών της Κόρινθος». Για την εκδοχή αυτή δεν έχουμε κάποια συγκεκριμένη μαρτυρία. Αντίθετα, σ' όλες τις γνωστές πηγές γίνεται λόγος για κατασκευαστικά έργα. Πρόταση για τη διάνοξη του διαύλου (αντί για την κατασκευή οχυρωματικών έργων) έγινε πραγματικά το 1687 από το μηχανικό του στρατού Verneda αλλά απορρίφθηκε από τη βενετική διοίκηση για το υπέρρογο κόστος της. ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Τμήμα Χειρογράφων, Αρχείο Nani, αρ. χφ. 3916. Πρβλ. ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Βενετικές εκθέσεις γιά τήν οχύρωση του Ίσθμου τής Κορίνθου, *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 1976-1978, σ. 269-276. Α. NANETTI, Il fondo archivistico Nani nella Biblioteca Nazionale di Grecia di Atene, Venezia 1996, σ. 51-52.

23. A. S. V., ό.π., b. 444, αντίγρ. διατάγματος Zeno από 28 Οκτ. 1691, ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 471.

24. A. S. V., ό.π., b. 848, disp. Αυγ. Sagredo από 2 Ιαν. 1696/7. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 471.

κών κοινοτήτων καθώς και οι κάτοικοι ορισμένων περιοχών και οικισμών, όπως θα δούμε πιο κάτω, θα πρέπει η ποσοστιαία αναλογία των υπόχρεων χωρικών σε σχέση με τις αγροτικές οικογένειες να ήταν ως την εποχή του Grimani πολύ πιο μεγάλη. Όταν αυτός ανέλαβε το αξίωμα μείωσε το συνολικό αριθμό των υπόχρεων από 4000 σε 2400, τον επόμενο χρόνο κατέβασε το σύνολο αυτό στα 800 άτομα και τον τελευταίο χρόνο της θητείας του στα 400 περίπου²⁵. Την άνοιξη του 1699 η κατανομή της αγγαρείας από τους δημογέροντες των χωριών και τους συνδίκους των αστικών κοινοτήτων έγινε με την αναλογία ενός ατόμου ανά 14 οικογένειες²⁶. Κατά τα φαινόμενα η κατανομή αυτή συμπίπτει με τη χρονιά που ο Grimani όρισε το συνολικό αριθμό των υπόχρεων από 4000 σε 2400. Ο ίδιος προνοητής για να αυξήσει τα έσοδα του Δημοσίου και συνάμα για να ελαφρώσει τους χωρικούς από την υπέρμετρη καταπίεση της αγγαρείας, προχώρησε στη μετατροπή της από προσωπική σε *reale*, δηλαδή σε αντίστοιχη χρηματική πληρωμή, αλλά μόνο προαιρετικά, ως εναλλακτική λύση για όσους θα ήθελαν να αποφύγουν την προσωπική εργασία. Το αντίτιμο ορίστηκε σε έξι ρεάλια κατά κεφαλή το χρόνο. Αμέσως, οι σύνδικοι των κοινοτήτων και οι δημογέροντες των χωριών των τεσσάρων επαρχιών της Αχαΐας ζήτησαν εγγράφως να περιληφθούν στο νέο μέτρο και ύστερα ακολούθησαν και οι άλλες επαρχίες της κτήσης. Με τον τρόπο αυτό, ως το τέλος της θητείας του –για τρίτη χρονιά– μπήκαν στο Δημόσιο Ταμείο 113 χιλιάδες περίπου ρεάλια, χωρίς το όφελος από την προσωπική εργασία εκείνων που δεν ήθελαν ή δεν είχαν τη δυνατότητα να πληρώσουν. Στη θέση των χωρικών χρησιμοποίησε χτίστες Ρουμελιώτες που αποδείχτηκε ότι δούλευαν με πολύ μικρότερο κόστος και με μεγαλύτερη απόδοση όχι μόνο από τους χωρικούς, αλλά και από τους τεχνίτες ακόμη²⁷. Προς το τέλος της θητείας του φαίνεται ότι τα έργα στον Ισθμό πλησίαζαν να αποπερατωθούν²⁸. Ανεξάρτητα από αυτό, οι Σύνδικοι Εξεταστές (που η θητεία τους διαρκεί ως το 1704) μετά τη διανομή στους κατοίκους της Πελοποννήσου των οριστικών τίτλων γαιοκτησίας αποφάσισαν να καταργήσουν και την αγγαρεία ή πιο σωστά την ετήσια σχετική χρηματική επιβάρυνση. Ήδη η απόδοσή της είχε πέσει σε πολύ χαμηλά επίπεδα εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας των χωρικών, οι οποίοι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην πληρωμή και έτσι είχε σχηματιστεί ένας μακρής κατάλογος με χρεώστες του Δημοσίου από τις οφειλές των προηγούμενων ετών²⁹.

Η πιο σημαντική όμως επιβάρυνση με επίδραση στην καθημερινή ζωή και τις παραγωγικές ασχολίες των αγροτών ήταν μια ολόκληρη δέσμη από αγγαρείες, άλ-

25. Ό. π., σ. 461, 542.

26. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

27. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 460-461, 463-464, 471, 524, 542-543. Πρβλ. αυτ. σ. 651.

28. Ό. π., σ. 543.

29. Ό. π., σ. 653.

λες τακτικές και θεσμοθετημένες και άλλες έκτακτες και περιστασιακές, οι οποίες είχαν ως κοινό παρονομαστή την υποχρέωση των χωρικών να παρέχουν στο Δημόσιο υποζύγια³⁰ (άλογα, μουλάρια, γαϊδούρια) για τις μεταφορές του προσωπικού και των αποσκευών της βενετικής διοίκησης, καθώς και του στρατού και ίσως ακόμη για την κάλυψη πολεμικών αναγκών του ιππικού. Σε πολλές περιπτώσεις οι χωρικοί ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν και οι ίδιοι μαζί με τα ζώα τους στην παροχή της εκδούλευσης.

Μια κατηγορία τέτοιων αγγαρειών ήταν και εκείνη που οι πηγές ονομάζουν «*rimonta di cavalli*». Αν και δεν είναι εντελώς σαφές το περιεχόμενό της, φαίνεται πάντως ότι σχετίζεται με το μέτρο που εφάρμοζαν οι Βενετοί, να επιτάσσουν δηλαδή κάθε χρόνο έναν αριθμό από άλογα των χωρικών και να τα χρησιμοποιούν για στρατιωτικούς σκοπούς, ίσως σε αντικατάσταση των σχετικών απωλειών του ιππικού τους. Επρόκειτο μάλλον για άλογα «της σέλας» –τα κατάλληλα δηλαδή για τη μεταφορά ανθρώπων και όχι φορτίων– που επιτάσσονταν βέβαια από την εποχή της βενετικής κατάκτησης και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ακριβώς την εποχή αυτή οι δημογέροντες των χωριών επωμίζονται την υποχρέωση να καταρτίζουν ένα κατάστιχο όπου ανέγραφαν πόσα ήταν τα άλογα της κατηγορίας αυτής, πόσα ήταν εκείνα που μετέφεραν φορτίο καθώς και πόσα ήταν τα άλλα φορτηγά ζώα (μουλάρια και γαϊδούρια) στο χωριό τους³¹. Ευνόητο είναι ότι η καταγραφή αυτή δεν προοριζόταν μόνο για τη «*rimonta*», αλλά και για κάθε άλλη περίπτωση που θα ήθελαν οι Βενετοί να χρησιμοποιήσουν τα μεταφορικά ζώα των χωρικών. Ίσως πάλι η «*rimonta*» να περιλάμβανε και την πρόσκαιρη, κάθε χρόνο, επίταξη και των φορτηγών ζώων (*animali da somma*). Αυτό τουλάχιστον συμπεραίνουμε από είδηση βενετικής πηγής, σύμφωνα με την οποία ο γενικός προνοητής Αυγ. Sagredo επιφορτίστηκε τον Ιανουάριο του 1696 από το Βενετό αρχιστράτηγο να πραγματοποιήσει τη συγκέντρωση των «*animali da somma*». Ας σημειώσουμε ότι ο ίδιος ο προνοητής προέβλεπε ότι αυτό θα ήταν πολύ δύσκολο να το πετύχει, επειδή, μόλις κυκλοφόρησε η φήμη, οι χωρικοί έκρυψαν τα ζώα τους μέσα στα δάση, ενώ οι ίδιοι έφυγαν στα βουνά³². Η αλόγιστη πάντως επίταξη και χρησιμοποίηση των αλόγων «της σέλας» από το στρατό οδήγησε στην εξολόθρευση του είδους

30. A. S. V., ό.π., b. 850, disp. Grimani από 3 Ιουλίου 1700. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 515. Τα μουλάρια δε φαίνεται να βρίσκονταν στην Πελοπόννησο σε μεγάλους αριθμούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας απογράφονται σ' όλη την επαρχία όλα και όλα έξι μουλάρια που και αυτά ανήκαν μόνο σε μοναστήρια. Αναρωτιέται κανείς γιατί δεν υπήρχαν στην κατοχή ιδιωτών τέτοιου είδους κατεξοχήν μεταφορικά ζώα. Μήπως εξολοθρεύτηκαν με τις συνεχείς επιτάξεις τους από τους Βενετούς κατά τη διάρκεια του πολέμου και ως το 1699 ή μήπως πάλι τα άφησαν να εξαλειφθούν οι ίδιοι οι χωρικοί για να αποφύγουν όχι μόνο τις επιτάξεις των ζώων τους αλλά και τη δική τους αγγαρευση; Πάντως ας σημειωθεί ότι τα μοναστήρια απαλλάσσονταν από την αγγαρεία αυτή, όπως βέβαια και από τις άλλες.

31. A. S. V., ό.π., b. 844, αντίγρ. διατάγματος Αντ. Zeno από 28 Οκτ. 1691.

32. Ό.π., b. 847, disp. Αυγ. Sagredo από 27 Ιανουαρίου 1696/7.

των ζώων αυτών, αφού μάλιστα επιτάσσονταν ακόμα και οι φοράδες που εγκυμονούσαν και στη συνέχεια τα νεογέννητα πουλάκια θανατώνονταν επειδή δεν υπήρχε η ευχέρεια της εκτροφής τους. Επιπροσθέτως, οι χωρικοί βλέποντας να συνεχίζεται κάθε χρόνο³³ η επίταξη των αλόγων τους – και παρά την πληρωμή της αξίας τους από τους Βενετούς– επιδίωξαν να απαλλαγούν από την αγγαρεία και γι' αυτό άρχισαν να τα διασταυρώνουν με φορητά άλογα, γεγονός που είχε ως τελικό αποτέλεσμα να εξαφανιστούν από την Πελοπόννησο τα άλογα ράτσας και τόσο περισσότερο μάλιστα αφού φεύγοντας οι Τούρκοι είχαν πάρει μαζί τους και τα πιο εκλεκτά από αυτά καθώς και ένα μεγάλο μέρος από τα άλογα μεταφοράς φορτίου (*da somma*). Προς το τέλος του πολέμου (και πριν από την κάθοδο του Grimani), ο Βενετός αρχιστράτηγος Αλέξανδρος Molin απαγόρευσε την επίταξη των αλόγων και μετέτρεψε την υποχρέωση της προμήθειάς τους από μέρους των χωρικών σε ετήσια χρηματική εισφορά³⁵. Τελικά, και την εισφορά αυτή κατάργησαν οι Σύνδικοι Εξεταστές μαζί με την ετήσια χρηματική επιβάρυνση των χωρικών για τα οχρωματικά έργα του Ισθμού, όπως ήδη αναφέραμε. Σε αντιστάθμισμα όμως, για να αναπληρώσουν την απώλεια αυτών των εσόδων του Δημοσίου, αύξησαν το γενικό φόρο της δεκάτης κατά το 1/4, δηλαδή καθόρισαν το ποσοστό του από 10% σε 12½ %³⁶.

Στην περίοδο του πολέμου, μετά τη βενετική κατάκτηση και ως το 1695, διάστημα που σημειώνονται συνεχείς κάθε χρόνο εισβολές των Τούρκων στην Πελοπόννησο, φαίνεται ότι οι χωρικοί υποχρεώνονταν να προσφέρουν και οι ίδιοι –βοηθητικές ίσως– στρατιωτικές υπηρεσίες μαζί με τα ζώα τους ή και μόνοι τους, ιδίως σε περίπτωση που δε διέθεταν τέτοια ζώα. Στα καθήκοντα των δημογερόντων, που καθορίζονται το 1691, εκτός από τη σύνταξη του καταστίχου για κάθε χωριό με τα ζώα κατά κατηγορίες, περιλαμβάνεται και η υποχρέωσή τους να καταρτίζουν και να τηρούν και έναν κατάλογο με τα ονόματα όλων των ικανών στα όπλα ανδρών από 16 ως 50 χρονών³⁷. Είναι προφανές ότι οι Βενετοί χρειάζονταν τους καταλόγους για την επιστράτευση χωρικών σε περίοδο έκτακτων περιστάσεων με την εισβολή των Τούρκων. Συγχρόνως όμως οι δημογέροντες επιφορτίζονταν να διεκπεραιώνουν και όσες διαδικασίες σχετιζόνταν με την προσφορά υπη-

33. Αυτό γινόταν προφανώς όταν άρχιζε η περίοδος των πολεμικών επιχειρήσεων και κυρίως όταν οι Τούρκοι επιχειρούσαν να εισβάλουν στην Πελοπόννησο. Πρβλ. διαταγή του γενικού προνοητή προς τους έκτακτους προνοητές, τους ρέκτορες, τους προνοητές των επαρχιών, τους στρατιωτικούς διοικητές, τους ορθοδόξους αρχιερείς και τους συνδίκους των αστικών κοινοτήτων για να συγκεντρώσουν τα άλογα από όλη την Πελοπόννησο. A. S. V., ό.π., b. 846, disp. Mar. Michiel από 24 Μαΐου 1694.

34. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Η περί Πελοποννήσου έκθεσις τοῦ Βενετοῦ προνοητῆ Γραδενίγῳ, Δ. Ι. Ε. Ε. 5 (1896-1900) 245-246.

35. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Εκθέσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν, ό.π., σ. 542, 651, 653. A. S. V., ό.π., b. 869, disp. Sindici Inquisitori από 31 Ιουλίου 1702.

37. A. S. V., ό.π., b. 844, αντίγρ. διατάγμ. Αντ. Zeno από 28 Οκτ. 1691.

ρεσίας από μέρους των χωρικών μαζί με τα ζώα τους· αυτή κανονικά θα πρέπει να είχε σχέση όχι με πολεμικό, αλλά μάλλον με βοηθητικό μεταφορικό έργο. Όταν παρουσιάζονταν ανάγκες του Δημοσίου για κάτι τέτοιο, τότε οι δημογέροντες όφειλαν να ορίσουν αυτούς που θα πρόσφεραν την υπηρεσία είτε με τη σειρά του καταλόγου, είτε με κλήρωση σε περίπτωση νέας ανάγκης, όμως αυτοί που είχαν προσφέρει υπηρεσία πρώτοι θα έπρεπε να κληθούν τελευταίοι. Αν κάποιος αρνιόταν να εκπληρώσει την υποχρέωσή του, τότε οι δημογέροντες είχαν το δικαίωμα να του επιβάλουν ημερήσιο πρόστιμο έξι λιρών το οποίο θα εισέπραττε ο αντικαταστάτης του καθόλο το διάστημα που θα διαρκούσε η υπηρεσία. Σχετικά με τους χωρικούς που δε διέθεταν μεταφορικά ζώα (*animali da somma*) και επομένως δεν υπήρχε η δυνατότητα να υποστούν την αγγαρεία, θα υποχρεώνονταν σε περίπτωση γενικής επιστράτευσης να προσφέρουν ένοπλη υπηρεσία, ενώ θα απαλλάσσονταν όσοι ήδη είχαν προσφέρει υπηρεσία με τα ζώα τους³⁸.

Υπήρχαν όμως περιπτώσεις προσφοράς καθαρής στρατιωτικής υπηρεσίας από μέρους των χωρικών. Οποσδήποτε ένα τέτοιο ενδεχόμενο παρουσιαζόταν κάθε φορά που οι Οθωμανοί ετοιμάζονταν να εισβάλουν ή εισχωρούσαν στην Πελοπόννησο. Η υποχρεωτική αυτή επιστράτευση συναντούσε βέβαια την απροθυμία, το λιγότερο, των χωρικών³⁹ και μόνο από άνδρες των αστικών στρωμάτων παρουσιάζεται κάποια εθελοντική προσφορά υπηρεσίας. Πάντως, συγκέντρωση 4000 ένοπλων χωρικών και παράταξή τους στον Ισθμό πραγματοποιήθηκε στις αρχές του θέρους του 1691⁴⁰. Το 1694 παρατάχθηκε εκεί παρόμοιος αριθμός πεζών χωρικών, οι οποίοι προέρχονταν και από τα τέσσερα διαμερίσματα της κτήσης· σ' αυτούς προστέθηκαν και εθελοντές «*cittadini*», δηλαδή κάτοικοι αστικών περιοχών ή μέλη των αστικών κοινοτήτων⁴¹. Επιστράτευση ίδιου αριθμού χωρικών έχουμε και το Μάιο του 1695, οπότε σημειώθηκε η τελευταία αλλά και η ισχυρότερη εισβολή των Τούρκων στην Πελοπόννησο⁴².

38. Ό. π.

39. Ο προνοητής Corner γράφει το 1691 χαρακτηριστικά: «*li territoriali, che corrono sotto il titolo d' Albanesi... non conoscendo altra professione che la coltura della campagna, odiano il nome di soldato e della guerra*». ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Η περι Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ βενετοῦ προνοητῆ Κορνέο, Δ. Ι. Ε. Ε.* 2 (1985) 299. Πρβλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, *Η Στερεά Ἑλλάς κατά τὸν ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος*, Ἀθήναι 1975, σ. 27-28. Αντίθετα, εθελοντική συμμετοχή χωρικών σε στρατιωτικές επιχειρήσεις έχουμε στην περίπτωση των επιδρομών εναντίον της τουρκοκρατούμενης και μη Στερεάς που διεξάγονταν την ίδια εποχή από άτακτα καταδρομικά σώματα με σκοπό τη λαφυραγώγηση. Πρόκειται για τους «*partitarii*» ή «*partitanti*» των βενετικών πηγών που εξορμούσαν από την Πελοπόννησο και άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, ό.π., σ. 28, 65. κ.ε.

40. A. LOCATELLI, *Racconto storico della veneta guerra in Levante*, Colonia 1691, parte 2a, σ. 210.

41. P. GARZONI, *Istoria della Republica di Venezia (Istorici delle cose veneziane, t.X)*, Venezia 1705, σ. 575. PH. ARGENTI, *The Occupation of Chios by the Venetians (1694)*, Great Britain 1935, σ. 20, 33, 38. A. S. V., ό.π., σ. 26.

42. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, *Η Στερεά Ἑλλάς*, ό.π., σ. 230-32.

Ας δούμε όμως και τις αγγαρείες εκείνες που έχουν σχέση βέβαια με την παροχή υπηρεσιών με μεταφορικά ζώα και τη συμμετοχή σ' αυτές των χωρικών κατόχων τους, αλλά δεν αναφέρονται τόσο στην αντιμετώπιση των αιτιήσεων του διεξαγόμενου πολέμου όσο στην εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών της βενετικής διοίκησης και του στρατού. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν η υποχρέωση των χωρικών να μεταφέρουν με τα ζώα τις αποσκευές του ιππικού των Βενετών κατά την ετήσια μετάβασή του στους σταθμούς διαχείμασης και κατά την έξοδο του από αυτούς ή σε άλλες ανάλογες μετακινήσεις⁴³. Η διπλή αυτή αγγαρεία συνένιπτε συνήθως με την εποχή και τις εργασίες της σποράς και του θερισμού και ο προνοητής Grimani για να τους ανακουφίσει από μια τέτοια επιβάρυνση όρισε με διάταγμά του ότι στο εξής κανένα χωριό δε θα ήταν υποχρεωμένο να παρέχει μεταφορικά μέσα στο ιππικό για τη μεταφορά των αποσκευών του· του λοιπού κάθε λόχος θα έπρεπε να διατηρεί έναν αριθμό αλόγων για τη δουλειά αυτή⁴⁴.

Άλλη αγγαρεία της ίδιας κατηγορίας, όχι τόσο τακτική όσο περιστασιακή, ήταν η υποχρεωτική εξυπηρέτηση με μεταφορικά ζώα των εκπροσώπων του Δημοσίου και της ακολουθίας τους, όταν πραγματοποιούσαν διοικητικές επισκέψεις στα χωριά της υπαίθρου. Συνήθως στην εξυπηρέτηση αυτή περιλαμβάνονταν και η παροχή φιλοξενίας και ασύλου και αυτό ισοδυναμούσε κυριολεκτικά με ξεσπίτωμα πολλών χωρικών, ορισμένες φορές μάλιστα των κατοίκων ενός ολόκληρου χωριού⁴⁵. Από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κατοχής οι χωρικοί υποχρεώθηκαν να υφίστανται τέτοιου είδους επιβαρύνσεις, όχι μόνο κατά τις επισκέψεις των ανώτερων Βενετών αξιωματούχων, αλλά και πολλών άλλων προσώπων που αληθινά ή ψεύτικα εκτελούσαν κάποια δημόσια υπηρεσία και παρουσιάζονταν μάλιστα πολλές φορές σε να ανήκαν στη βενετική διοίκηση, απαιτώντας από τους ντόπιους να τους προσφέρουν χωρίς πληρωμή άσυλο και τροφή για τους ίδιους και τα άλογά τους ή εξαναγκάζοντας τις αγροτικές κοινότητες να τους παρέχουν μεταφορικά ζώα για το ταξίδι τους, τα οποία συχνά οι χωρικοί δεν ξανάβλεπαν. Το 1690 ο προνοητής Αντώνιος Zeno με διάταγμά του απαγορεύει να υποχρεώνονται οι χωρικοί να παρέχουν μεταφορικά ζώα, τροφή, κρασί και ζωοτροφή σε οποιοδήποτε πρόσωπο χωρίς την ανάλογη πληρωμή –εδώ συμπεριλαμβάνονται ρητά και οι καπετάνιοι της πολιτοφυλακής (cernide)– και μόνο σε περίπτωση που κατέφθαναν σε κάποιο χωριό πρόσωπα τα οποία είχαν γραπτές εντολές υπογραμμένες από τη βενετική διοίκηση και εκτελούσαν κάποια σπουδαία υπηρεσία του Δημοσίου, ήταν

43. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις...* Γραδενίγου, ὄ.π., σ. 235. Α. S. V., ὄ.π., b. 850, disp. Grimani ἀπὸ 28 Δεκ. 1699. Α. S. V., ὄ.π., b. 850, disp. Grimani ἀπὸ 3 Ιουλ. 1700 καὶ disp. του ἴδιου ἀπὸ 31 Ιουλ. 1700, συνημμ. 2. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐκθέσεις των Βενετῶν προνοητῶν*, ὄ.π., σ. 471, 537-538.

44. Α. S. V., ὄ.π., b. 850, ὄ.π. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ὄ.π., σ. 471-472, 537-538.

45. Ὅ.π., σ. 692.

υποχρεωμένοι οι δημογέροντες να τους παρέχουν, αν χρειαζόταν, άλογα για το ταξίδι, τόσο κατά τη μετάβαση όσο και κατά την επιστροφή, καθώς και στέγη και φορβή για τα ζώα· οι επισκέπτες όμως θα έπρεπε να πληρώνουν τα έξοδα της δικής τους διατροφής⁴⁶. Παρόλα αυτά, οι Βενετοί δεν εξάλειψαν ποτέ τις συνέπειες από τις επισκέψεις των επίσημων διοικητικών αρχών στα χωριά. Ο Grimani προσπάθησε να πείσει τις αστικές κοινότητες να ανακουφίσουν τους χωρικούς από τα υπερβολικά βάρη των αγγαρειών γενικά και έτσι μερικές από αυτές προσφέρθηκαν να αναλάβουν την προμήθεια των αναγκαίων ζώων στους Βενετούς διοικητές των διαμερισμάτων (provincie), όταν μετακινούνταν σε διάφορα μέρη για τους πλειστηριασμούς και τις εισπράξεις των δημόσιων εσόδων⁴⁷, π.χ. του φόρου της δεκάτης, της ενοικίασης των δημόσιων κτημάτων κ.λπ. Ο ίδιος κρίνει ότι ήταν αδύνατο να καταργηθεί η αγγαρεία αυτή, τουλάχιστον όταν σχετιζόταν με τις δικές του μετακινήσεις, καθώς και των διοικητών των τεσσάρων διαμερισμάτων της χώρας και για το λόγο αυτό πρότεινε στη Γερουσία να απαγορεύσει σε κάθε άλλο πρόσωπο τη χωρίς πληρωμή χρήση των μεταφορικών ζώων⁴⁸.

Εκτός όμως από τις πιο πάνω αγγαρείες και επιβαρύνσεις υπήρχαν και ένα σωρό άλλες μικρότερες, που οι πιο πολλές επιβάλλονταν σε έκτακτες περιπτώσεις και είχαν τοπικά περιορισμένο χαρακτήρα. Αυτές ήταν οι εξής: α) υποχρέωση στην περιοχή της Γαστούνης να μεταφέρουν οι χωρικοί με τα ζώα τους τα άλευρα του Δημοσίου σε φούρνους για το ψήσιμο της γαλέτας και από εκεί να φροντίζουν για τη μεταφορά της στις παραλίες για τις ανάγκες της αριμάδας και του στρατού⁴⁹, β) παρόμοια υποχρέωση στην περιοχή της Μάνης να μεταφέρουν σε απόσταση μιάμισης ημέρας δρόμο τα άλευρα για το ψωμί της φρουράς στο κάστρο του Κελεφά⁵⁰, γ) υποχρέωση να συμμετέχουν σε επισκευαστικά έργα του φρουρίου της Μεθώνης (χτίσιμο του τείχους, κατασκευή ασβέστη)⁵¹, δ) υποχρέωση να μεταφέρουν οι χωρικοί καθημερινά τα δημόσια έγγραφα, καθήκον των μείντάνηδων, οι οποίοι όμως τους εξανάγκαζαν να το εκτελούν αυτοί⁵², ε) υποχρέωση για υλοτομικές εργασίες στα Μαύρα Βουνά της Αχαΐας και μεταφορά ναυπηγικής ξυλείας του Δημοσίου ως τις ακτές, που επέβαλε ο προνοητής Grimani στους χωρικούς της επαρχίας αυτής⁵³, στ) υποχρέωση να μεταφέρουν σ' όλες τις επαρχίες με τα ζώα τους

46. A. S. V., ό.π., b. 844 αντίγρ. διατάγμ. Αντ. Zeno συνημμ. στο disp. αριθμ. 12 από 6 Δεκ. 1690.

47. A. S. V., ό.π., b. 849 disp. Grimani από 28 Δεκ. 1699.

48. Ό.π., b. 850, disp. Grimani από 3 Ιουλ. 1700.

49. A. S. V., ό.π., b. 843, disp. Αντ. Zeno από 7 Φεβρ. 1690/1. Πρβλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Η περί Πελοποννήσου έκθεσις... Γραδενίγου, ό.π., σ. 235.

50. Ό.π., σ. 242.

51. A. S. V., ό.π., b. 844, αντίγρ. διατάγμ. Αντ. Zeno από 8 Μαΐου 1692.

52. Ό.π., b. 849, disp. Grimani από 28 Δεκ. 1699. Πρβλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Εκθέσεις τών Βενετών προνοητών, ό.π., σ. 515.

53. A. S. V., ό.π., disp. Grimani από 22 Μαΐου 1698.

ξυλεία και χόρτο στα στρατόπεδα του ιππικού· η αγγαρεία αυτή επιβλήθηκε από τους Σύνδικους Εξεταστές όταν μετέτρεψαν οριστικά σε χρηματική εισφορά την αγγαρεία των χωρικών να προσφέρουν τα σπίτια τους ως κατάλυμα για τη διαχείριση του ιππικού και το τελευταίο διαχειμάζεε πια σε οργανωμένα στρατόπεδα⁵⁴, ζ) υποχρέωση των χωρικών να φυλάνε τις ακτές, η οποία κυρίως επιβαλλόταν στη διάρκεια του πολέμου για την αντιμετώπιση των θαλάσσιων καταδρομέων της Πύλης που έκαναν επιθέσεις και αιχμαλώτιζαν χωρικούς, μερικές φορές μάλιστα τους κατοίκους ολόκληρων χωριών⁵⁵. Φαίνεται ότι ο Grimani έδειξε ιδιαίτερη προσοχή στην εφαρμογή του μέτρου και υποχρέωνε τους χωρικούς να επιτηρούν παντού τις ακτές⁵⁶, αλλά αυτοί προσπαθούσαν να αποφύγουν την αγγαρεία και σχεδόν όλοι οι υπόχρεοι, όπως σημειώνει ο ίδιος ο προνοητής, φρόντιζαν να πληρώνουν άλλους για να τους αντικαταστήσουν⁵⁷, η) υποχρέωση των χωρικών να μεταφέρουν το σιτάρι των δεκατιστών (*decimari*). Οι τελευταίοι είχαν το δικαίωμα, όταν ενοικιάζαν από το κράτος το φόρο της δεκάτης (*decima*), να καταβάλλουν το 1/3 του οφειλόμενου ενοικίου τους σε σιτηρά. Για τη μεταφορά των σιτηρών αυτών σε δημόσιες σιταποθήκες επιβαρύνονταν οι χωρικοί και η αγγαρεία ήταν ιδιαίτερα επαχθής για όσους κατοικούσαν στα πιο απομακρυσμένα από τα αστικά κέντρα χωριά. Οι κάτοικοι μάλιστα της περιοχής της Καρύταινας, υποχρεωμένοι να τα παραδίδουν στο Ναύπλιο, εξαναγκάζονταν για να γλυτώσουν από την ταλαιπωρία, να καταβάλλουν την αξία τους σε χρήμα: το 1/3 δηλαδή από το σύνολο της φορολογίας της δεκάτης που όφειλαν να παραδώσουν στους ενοικιαστές του φόρου το πλήρωναν σε μετρητά με τον τρόπο αυτόν⁵⁸, θ) υποχρέωση να καλλιεργούν σιτηρά σ' ένα τμήμα των χωραφιών τους για λογαριασμό του Δημοσίου χωρίς αμοιβή ούτε για τη σπορά, ούτε για το θερισμό. Η αγγαρεία αυτή εισάγεται από τον Grimani το 1698, αρχικά σε μερικές μόνο περιοχές (Κόρινθο, Νησί, Μυστρά). Ο προνοητής θέλησε να την επεκτείνει σ' όλη τη χώρα με την ελπίδα ότι με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν να καλύπτονται οι ανάγκες του στρατού και του ιππικού σε σιτάρι (για την κατασκευή ψωμιού και γαλέτας), κριθάρι και άχυρο. Η σπορά γινόταν με σπόρο του Δημοσίου και σε ακαλλιέργητα δημόσια κτήματα. Ο ίδιος προνοητής πρότεινε μάλιστα να εκχωρηθεί γι' αυτόν το σκοπό σ' όλα τα χωριά από ένα κομμάτι τέτοιας γης ανάλογα με τον αριθμό των κατοίκων και ακόμη

54. Ό.π., b. 869, αντίγρ. επιστολής των Sidici Inquisitori από 24 Μαΐου 1704.

55. Πρβλ. την επιδρομή που πραγματοποιήσαν οι Τούρκοι στα τέλη Μαΐου 1699 στα Αμπελάκια της Σαλαμίνας από όπου άρπαξαν 355 γυναικόπαιδα των Αθηναίων. Α. LOCATELLI, ό.π., parte 2a, σ. 37. Πρβλ. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο, *Μνήμων* 10 (1982) 101.

56. Πρβλ. τη βίγλα που όπως σημειώνεται στο βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας φαίνεται να υπάρχει σε ύψωμα που δεσπόζει πάνω από την παράλια περιοχή της Ακράτας. Κ. ΝΤΟΚΟΣ - Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 628, πίν. 95.

57. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 494. Πρβλ. Α. S. V., ό.π., b. 844, disp. Avt. Zeno από 8 Μαΐου 1692.

58. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 720-721.

να καθοριστεί σταθερή η ποσότητα των σιτηρών που θα έπρεπε να παραδίδουν οι χωρικοί στο Δημόσιο, ώστε να αποφεύγεται οποιοδήποτε τέχνασμα για την απόκρυψη και υπεξαίρεση της παραγωγής. Στην πραγματικότητα όμως ο Grimani δεν κάνει τίποτε άλλο, όπως γράφει ο ίδιος, από το να επαναφέρει ένα θεσμό που εφαρμοζόταν την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας με την ονομασία παρασπόρι. Σύμφωνα με αυτόν, οι γαιοκτήμονες παρέδιδαν ένα κομμάτι από τη γη τους στους χωρικούς για να καλλιεργούν σιτάρι και κριθάρι με δικά τους έξοδα, αλλά προς όφελος των αφεντάδων τους⁵⁹. Οι βενετικές πηγές δε μας πληροφορούν αν η αग्γραεία αυτή γενικεύθηκε ή ατόνησε μετά τη θητεία του προνοητή.

Τέλος, θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε και μια αग्γραεία που αναφέρεται στις πηγές αλλά είναι αμφίβολο αν πραγματικά εφαρμόστηκε ποτέ. Πρόκειται για την επάνδρωση των γαλερών του βενετικού στόλου με άνδρες από την Πελοπόννησο, οι οποίοι θα χρησιμοποιούνταν προφανώς ως κατώτερα πληρώματα. Πιο συγκεκριμένα, στο δέκατο τρίτο άρθρο του καταστατικού της αστικής κοινότητας της Βοστίτσας, που υποβάλλεται προς έγκριση από τους ενδιαφερόμενους κατοίκους της πόλης και της επαρχίας στον αρχιστράτηγο Αλέξανδρο Molin, διατυπώνεται το εξής αίτημα: κατά την εποχή που πραγματοποιείται η επάνδρωση της γαλέρας, κανείς από τους κατοίκους της πόλης της Βοστίτσας ή από εκείνους που ανήκουν στην κοινότητα, έστω και αν κατοικούν σε χωριά της περιφέρειας, να μην υποχρεώνεται σε μια τέτοια αग्γραεία, αλλά μόνο οι κάτοικοι των άλλων χωριών, δηλαδή όσοι δεν ανήκουν στην κοινότητα. Στην απάντησή του ο Molin εγκρίνει το αίτημα, τονίζοντας μάλιστα ότι η κατανομή της αग्γραείας θα πρέπει να πραγματοποιείται με τη συμβολή των συνδίκων της κοινότητας για να προστατεύσουν αυτοί τα δικαιώματα των χωρικών και για να μην επιβαρύνονται οι τελευταίοι περισσότερο από όσο πρέπει⁶⁰. Από τις βενετικές πηγές δεν έχουμε καμιά είδηση ότι εφαρμόστηκε γενικά μια τέτοια αग्γραεία. Εξάλλου, το πιο πάνω άρθρο κάνει λόγο για επάνδρωση γαλέρας και όχι γαλερών. Η Πελοπόννησος όμως δεν είχε τότε υποχρέωση να εξοπλίζει κάποια γαλέρα, η οποία να προστίθεται στη δύναμη του μητροπολιτικού στόλου. Αντίθετα, αυτό συνέβαινε με τα βενετικά νησιά του Ιονίου και μάλιστα από πολύ παλαιότερες εποχές. Επειδή όμως οι αστικές κοινότητες στην Πελοπόννησο ιδρύθηκαν κατά τα πρότυπα των κοινοτήτων του Ιονίου, των οποίων αντιγράφουν τις διατάξεις και ως ένα βαθμό και τα προνόμια που διατυπώνονται στα καταστατικά τους, είναι προφανές ότι το άρθρο για την επάνδρωση της γαλέρας του καταστατικού της Βοστίτσας αποτελεί απλώς μεταφορά του σχετικού άρθρου από τα καταστατικά εκείνα χωρίς να υπάρχει πραγματική αग्γραεία, αλλά

59. A. S. V., ό.π., b. 849, disp. Grimani από 19 Ιανουαρίου 1689/90. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 510, 538. Θα πρέπει ωστόσο να διερευνηθεί αν υπάρχει πραγματική σχέση ανάμεσα στο παρασπόρι της Τουρκοκρατίας και σ' αυτό που ο Grimani σημειώνει με το ίδιο όνομα.

60. Γ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η αστική κοινότητα της Βοστίτσας, ό.π., σ. 28, 35, 41, 49.

ίσως μόνο κάποια ενδεχόμενη επιβολή της στο μέλλον. Πάντως τα πολεμικά πλοία που επάνδρωναν οι Βενετοί με ελληνικά πληρώματα ήταν –προς το τέλος της Βενετοκρατίας– εκείνα της κατηγορίας των πανί του βενετικού στόλου, στα οποία κάθε χρόνο με την έναρξη της περιόδου των στρατιωτικών επιχειρήσεων (τον Απρίλιο) στρατολογούνταν και υπηρετούσαν ως ναύτες (*marinari Greci*) κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου πελάγους⁶¹. Εξάλλου, οι μόνοι Πελοποννήσιοι που υπηρετούσαν ως κατώτερα πληρώματα στο βενετικό στόλο ήταν κατάδικοι που χρησιμοποιούνταν στις λεγόμενες «*galere dei condannati*»⁶².

Οι περισσότερες από τις αγγαρείες που αναφέραμε εξυπηρετούσαν βέβαια τις ανάγκες των Βενετών για τη διεξαγωγή του συνεχιζόμενου πολέμου, αλλά παράλληλα δημιουργούσαν αφόρητες συνθήκες καταπίεσης για το πιο φτωχό και αδύναμο τμήμα του πελοποννησιακού πληθυσμού, τους χωρικούς. Είναι αλήθεια ότι η ανώτατη βενετική διοίκηση, εκφράζοντας την επιδίωξη της κεντρικής κυβέρνησης που αποσκοπούσε στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αύξηση της αγροτικής παραγωγής και την επέκταση της καλλιέργειας της πελοποννησιακής γης, αντιλαμβανόταν το υπέρμετρο βάρος της καταπίεσης που δέχονταν οι χωρικοί και επιζητούσε να βρει τρόπους για να τους απαλλάξει από αυτήν. Οι Βενετοί διοικητές στις τακτικές αναφορές τους προς την κεντρική κυβέρνηση καθώς και στις τελικές τους εκθέσεις συχνά επισημαίνουν το οξύ κοινωνικό πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί από τις αγγαρείες και τη δεινή θέση που είχαν περιέλθει οι χωρικοί τόσο από την κανονική και νομότυπη επιβολή τους, όσο και από τις λογής-λογής αυθαιρέσεις που τις συνόδευαν. Από τις βενετικές αυτές πηγές έχουμε πληροφορίες για όλη την κλίμακα της καταπίεσης των φτωχών αγροτικών στρωμάτων της υπαίθρου.

Μια από τις πιο σκληρές αγγαρείες για τους χωρικούς ήταν, όπως σημειώσαμε, η επίταξη γενικά των μεταφορικών τους ζώων, που συνοδεύονταν συνήθως και από την παροχή προσωπικής υπηρεσίας των ίδιων. Πραγματικά, όλοι ήταν συνεχώς εκτεθειμένοι στον εξαναγκασμό να προσφέρουν τα ζώα τους για τη μετακίνηση των υπαλλήλων του Δημοσίου κάθε βαθμού και για οποιοδήποτε ταξίδι τους και μάλιστα τόσο περισσότερο, αφού στην Πελοπόννησο της εποχής εκείνης δεν υπήρχαν καθόλου αμαξίτοι δρόμοι⁶³. Η προσφορά μεταφορικών ζώων γινόταν ιδιαίτερα επαχθής αφού συνδυαζόταν γενικά και με την παροχή καταλύματος για τη φιλοξενία και τη διανυκτέρευσή τους. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει ο Μαρίνος Michiel, ότι δηλαδή οι κάτοικοι της επαρχίας της Τριπολιτσάς υπέφεραν πολύ επειδή με το να είναι ο τόπος τους συνεχές πέρασμα –εννοείται των Βενετών διοικητών, των υπαλλήλων και των στρατιωτικών σωμάτων– επιβαρύνονταν υπερβολικά από τις αγγαρείες⁶⁴.

61. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 736-737.

62. Ό.π., σ. 786.

63. Πρβλ. ό.π., σ. 515. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Η περί Πελοποννήσου ἔκθεσις... Γραδενίγου, ό.π., σ. 235.

64. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ ἡ περί Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Μαρίνου Mi-

Στην εποχή του ο προνοητής Άγγελος Εμο θεωρούσε ότι οι διοικητικές επισκέψεις των βενετικών αρχών αποτελούσαν την πιο σημαντική επιβάρυνση για τους υπηκόους. Μιλώντας σχετικά για την κατάσταση που επικρατούσε σ' όλη τη χώρα γράφει τα εξής: «πραγματικά τίποτε δεν είναι για τους υπηκόους περισσότερο επαχθές από τη συνεχή μετακίνηση των αξιωματούχων της διοίκησης, οι οποίοι για λόγους γοήτρου συνοδεύονται από φρουρά στρατιωτών και ακολουθία υπαλλήλων μαζί με τις αναγκαίες αποσκευές. Έτσι οποιαδήποτε καλή πρόθεση δεν είναι αρκετή για να απαλλάξει τους άμπωτους αυτούς ανθρώπους από βαρύτερη ζημιά»⁶⁵. Και προσθέτει ο Εμο ότι η επιβάρυνση των χωρικών από την παροχή ασύλου στους πιο πάνω γινόταν ακόμη μεγαλύτερη εξαιτίας της «απέιθαρχης συμπεριφοράς των στρατιωτών και την έλλειψη διακριτικότητας των άλλων»⁶⁶. Για να γλυτώσουν οι χωρικοί από τις καταπιέσεις θα έπρεπε γενικά ή να απαλλάσσονται νόμιμα από τις αγγαρείες –θα μιλήσουμε ιδιαίτερα γι' αυτό– ή να καταφεύγουν στα ορεινότερα και πιο απρόσιτα μέρη, όπου δε θα μπορούσαν να τους φθάσουν οι βενετικές αρχές. Πραγματικά, η φυγή, όπου ήταν δυνατή, φαίνεται ότι αποτελούσε μια λύση για τους κατοίκους της υπαίθρου. Ήδη αναφέραμε ότι όταν ο προνοητής Αυγουστίνος Sagredo, στις αρχές του 1696, πήρε την εντολή να συγκεντρώσει τα μεταφορικά ζώα συνάντησε ανυπέροβλητα εμπόδια, επειδή, όπως γράφει ο ίδιος, μόλις διαδόθηκε η είδηση αυτή, οι χωρικοί (villici) κατέφυγαν στα βουνά και κρύφτηκαν στα δάση ώστε ήταν πλέον αδύνατο να τους βρει κανείς και να μαζέψει τα ζώα⁶⁷. Δύο χρόνια αργότερα επισημαίνει το ίδιο φαινόμενο και ο Φραγκίσκος Grimani, ο οποίος κάνει λόγο για μονιμότερη φυγή των κατοίκων προκειμένου να αποφύγουν τις αγγαρείες: «οι χωρικοί –γράφει– έχουν εγκαταλείψει τις παλαιές τους εστίες (i loro antichi nidi) και μερικοί έχουν διασπαρεί εδώ και κει, στα πιο κρυφά και απομακρυσμένα καταφύγια»⁶⁸. Οι Βενετοί διοικητές γενικά υποστήριζαν ότι η επίταξη των ζώων αποτελούσε τη μεγαλύτερη αγγαρεία που δοκίμαζαν τα χωριά (che risentivano i comuni)⁶⁹, ιδίως όταν επρόκειτο

κιέλ, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήναι 1844, σ. 211.

65. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Έκθεσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν, ὄ.π., σ. 692. Ο προνοητής σημειώνει χαρακτηριστικά ότι μέσα στην Πελοπόννησο τα ταξίδια δε γίνονται όπως στην Ιταλία και αλλού, όπου η παροχή στέγης και τροφής στους ταξιδιώτες αποτελεί επάγγελμα και κανένας δεν αισθάνεται την παραμικρή ενόχληση όσοι και αν είναι οι ξένοι και όσο και αν διαρκεί η παραμονή τους. Αντίθετα, στην Πελοπόννησο για να δεχτούν τους ξένους ξεσπιτώνονται οι κάτοικοι και σχεδόν αδειάζει το χωριό. Ό.π.
66. Ό.π.

67. A. S. V., ὄ.π., b. 847, disp. Αυγ. Sagredo ἀπὸ 27 Ἰανουαρίου 1698.

68. Ό.π., b. 849, disp. Φρ. Grimani ἀπὸ 16 Ἀπριλίου 1698.

69. Ό.π., b. 850, disp. Φρ. Grimani ἀπὸ 3 Ἰουλίου 1700. Ἀκόμη, ο ίδιος ο Grimani στην τελική του έκθεση σημειώνει και τα εξής: «Non replicerò all' E. E. V. V. gli incomodi, le contributioni et i pesi a quali soccombevano li poveri villici con perdita d' animali nella distanza e difficoltà de viaggi fra l' horidezze

για τις τακτές μετακινήσεις του ιππικού στα θερινά και τα χειμερινά καταλύματά του, οι οποίες συνέπιπταν με τις εποχές της σποράς και του θερισμού⁷⁰.

Δεν ήταν όμως μόνο αυτές οι ίδιες οι αγγαρείες που δημιουργούσαν αφόρητες συνθήκες στους χωρικούς και ξεσήκωναν τη γενική κατακραυγή (*universali clamori*), όπως σημειώνει ο Grimani, αλλά και ένα σωρό αυθαιρεσίες που συνόδευαν την επιβολή τους ή αποτελούσαν συνέπεια της προσπάθειας πολλών υπόχρεων να τις αποφύγουν. Πολύ πριν αρχίσουν οι Βενετοί να μετατρέπουν τη μία μετά την άλλη τις προσωπικές αγγαρείες σε υποχρέωση πληρωμής ενός αντίστοιχου χρηματικού ποσού, οι χωρικοί αναγκάζονταν να δεχτούν ή και να επιζητούν, χωρίς αυτό να είναι θεσμοθετημένο, την εξαγορά της οφειλόμενης αγγαρείας έναντι ενός τιμήματος που καθόριζαν και επέβαλλαν αυθαίρετα είτε οι προεστοί των χωριών, είτε άλλα πρόσωπα που είχαν κάποια σχέση, άμεση ή έμμεση, με τη βενετική διοίκηση. Αυτό σημαίνει ότι κάποιοι ιδιώτες μπορούσαν να καρπώνονται οφέλη⁷² εκμεταλλευόμενοι τα βάσανα που προκαλούσαν οι αγγαρείες στη ζωή και τις αγροτικές εργασίες του χωρικού, ενώ συγχρόνως δείχνει και πόσο μεγάλη ήταν τα βάσανα και πόσο ήταν αναγκασμένοι οι υπόχρεοι, θέλοντας και μη, να βρουν τρόπο για να απαλλαγούν από αυτές, καταβάλλοντας πολλές φορές μεγάλη ποσά, όσα δηλαδή η απληστία των πιο πάνω προσώπων απαιτούσε. Υπάρχουν μαρτυρίες των πηγών που αναφέρονται σε τέτοιου είδους γεγονότα: ο προνοητής Αντώνιος Ζενο σε διάταγμα που ρύθμιζε την εκλογή και τα καθήκοντα των δημογερόντων, ανάμεσα στα άλλα, καθόριζε και τον τρόπο επίταξης των μεταφορικών ζώων των χωρικών και όριζε ότι θα πρέπει, για οποιαδήποτε περίπτωση αγγαρείας προς το Δημόσιο, «να σταματήσει η καταραμένη πρωτοβουλία να εισπράττονται υπέρογκα χρηματικά ποσά, η οποία είχε τόσο διαδοθεί με αποτέλεσμα να καταπιέζονται και να καταστρέφονται οι φτωχοί»⁷³.

Στο ίδιο διάταγμα αναφέρεται συγκεκριμένα ότι το 1691, όταν συγκεντρώνονταν άνθρωποι και ζώα για τα έργα της Κορίνθου –αγγαρεία που κατά τον Grimani αποτελούσε απίστευτη καταπίεση των χωρικών (*vessatione incredibile de' villici*)⁷⁴–, σημειώθηκε «σε πολλές επαρχίες απόσταση μεγάλων χρηματικών ποσών με σκανδαλώδη τρόπο» και για το λόγο αυτό ο Ζενο διατάζει τους δημογέ-

nel verno, con patimento delle persone, e con l' abbandono de terreni nella maggior urgenza o per le semine o per le raccolte». ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 471.

70. Ό.π., πρβλ. Α. Σ. V., ό.π., b. 849, disp. Φρ. Grimani από 28 Δεκεμβρίου 1699.

71. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π.

72. Αυτό το νόημα νομίζουμε ότι έχουν όσα σημειώνουν οι βενετικές πηγές όταν κάνουν λόγο για καταπιέσεις και επιβαρύνσεις των υπηκόων: «che risultavano à solo indebito provechio de particolari» (Α. Σ. V., ό.π.). Ο Grimani σημειώνει ακόμη ότι πριν από την άφιξη του στην Πελοπόννησο «infinite erano le vessationi à quali soggiacevano (οι χωρικοί) per l' avidità de privati». ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π.

73. Α. Σ. V., ό.π., b. 844, αντίγρ. διατάγμ. Αντ. Ζενο από 28 Οκτωβρίου 1691.

74. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 463.

ροντες «να συγκεντρώσουν χωρίς χρονοτριβή τα εισπραχθέντα ποσά και να τα επιστρέψουν στο ακέραιο σε εκείνους από τους οποίους άδικα και παράνομα είχαν αποσπασθεί»⁷⁵. Παρά τις διαταγές του Ζενο, η ίδια παράνομη είσπραξη σημειώνεται και τον επόμενο χρόνο και, όπως γράφει ο προνοητής, το 1692 ενήργησε για να επιστραφούν «από τους δημογέροντες σεβαστά χρηματικά ποσά που εισπράχθηκαν με δολιότητα κατά τη συγκέντρωση των υπόχρεων στην αग्γαρεία της Κορίνθου»⁷⁶.

Το τι σήμαινε για τους χωρικούς η αग्γαρεία στα οχρωματικά έργα της Κορίνθου μπορούμε ακόμη να το πληροφορηθούμε και από την έκθεση του Grimani, όπου αναφέρει τους λόγους για τους οποίους αυτοί θα προτιμούσαν τη μετατροπή της σε χρηματική εισφορά με τον τρόπο που ο ίδιος είχε εφαρμόσει. Γράφει λοιπόν ο προνοητής ότι ενόψει της αग्γαρείας του Ισθμού κυριέυε τους χωρικούς τρόμος για το νοσηρό κλίμα της περιοχής που προξενούσε ασθένειες και πολλούς θανάτους και φόβος για τις αυστηρές τιμωρίες που ως τότε επιβάλλονταν εναντίον εκείνων των υπόχρεων που δεν παρουσιάζονταν στα έργα. Και προσθέτει ότι η ίδια αग्γαρεία συνδεόταν άλλοτε με κρυφές αποσπάσεις χρημάτων, κατά τις οποίες οι χωρικοί αναγκάζονταν να πληρώνουν ως τριάντα ρεάλια κατά κεφαλή για να απαλλαγούν από αυτήν, και άλλοτε με την αυτονόητη αναστάτωση και ζημιά που δοκίμαζαν λόγω της υποχρεωτικής εγκατάλειψης των σπιτιών τους για την εκτέλεση της αग्γαρείας⁷⁷. Είναι βέβαια αλήθεια ότι η ανώτατη βενετική διοίκηση της Πελοποννήσου αντιμετώπισε γενικά με συμπάθεια τους χωρικούς και προσπάθησε, όταν αυτό ήταν δυνατόν, να τους απαλλάξει από τις αग्γαρείες και να τους ανακουφίσει από τα δεινά που δοκίμαζαν από τη νόμιμη ή παράνομη επιβολή τους. Πρώτος ο Grimani σκέφθηκε, όπως αναφέραμε, ότι έπρεπε να μετατραπούν οι προσωπικές αग्γαρείες σε χρηματική εισφορά και το μέτρο οριστικοποιήθηκε και γενικεύτηκε από τους Σύνδικους Εξεταστές (1702-1704), που στο διάστημα της θητείας τους κατάργησαν την ετήσια εισφορά για την οχύρωση του Ισθμού, αφού στο μεταξύ το έργο είχε ολοκληρωθεί. Η μετατροπή των αग्γαρειών σε χρηματική εισφορά έγινε οπωσδήποτε δεκτή με ανακούφιση, ενώ από τη διοίκηση θεωρήθηκε ως πράξη ευσπλαχνίας⁷⁸ και ένα θετικό βήμα για την εξάλειψη της κοι-

75. A. S. V., ό.π.

76. Ό.π., b. 843, disp. Avt. Zeno από 23 Μαΐου 1692.

77. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 460: «...l' abborimento ch' hanno a quell' aria insalubre per le molte morti e malattie, il timore del severo castigo ch' haverano veduto praticarsi gli anni a dietro contro le fughe, l' evidenza del risparmio in sottrarsene dove una volta profondavano in occulte estorsioni sin trenta reali per esimersi, il pregiudicio che rissentivano nell' abbandono delle loro case».

78. Πεβλ. όσα γράφει ο προνοητής Emo για τις αग्γαρείες των έργων του Ισθμού και της «rimonta» σε σχέση με τη μετατροπή τους σε χρηματική καταβολή: «fu creduto minor male, anzi ispediente di carità verso i popoli, ridurle ampidue alla conditione dell' altre gravezze reali convertendo tanto il servitio personale de villici nei lavori quanto l' estrazione dei cavalli dai territorii in esborso di effettivo contante». ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 651.

νωνικής αναστάτωσης και των καταπιέσεων που δημιουργούσαν οι προσωπικές αγγαρείες στη ζωή των αγροτικών στρωμάτων του πληθυσμού. Ο Grimani και οι άλλες βενετικές αρχές την πρόβαλαν στις αναφορές και στις εκθέσεις τους ως μια από τις ορθές ενέργειες που πραγματοποίησαν κατά την άσκηση της διοίκησης τους στην Πελοπόννησο. Φαίνεται όμως ότι, αντίθετα προς τις απόψεις αυτές, οι συνέπειες από τη χρηματική μετατροπή ήταν αρνητικές και υπήρξαν δραματικές οι οικονομικές επιπτώσεις όχι μόνο στους υπόχρεους χωρικούς, αλλά και στην οικονομική ζωή του πελοποννησιακού χώρου γενικότερα. Αυτό τουλάχιστον διατείνεται στην έκθεσή του, με την οξύνοια που τον διακρίνει, ο προνοητής Emo. Βέβαια, αναφέρεται κυρίως στις αγγαρείες των έργων οχύρωσης του Ισθμού, της rimonta και της παροχής ασύλου στο ιππικό, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αρνητικές απόψεις του για τη χρηματική μετατροπή αφορούν όλες τις αγγαρείες για τις οποίες εφαρμόστηκε το μέτρο, δηλαδή σχεδόν για το σύνολό τους.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την αγγαρεία της οχύρωσης του Ισθμού ο προνοητής γράφει ότι «τα έργα της Κορίνθου ισχυροποίησαν τα σύνορα αλλά εξασθένησαν αισθητά το εσωτερικό της χώρας», ενώ για τη rimonta που εξαφάνισε τα άλογα από την Πελοπόννησο και στέρησε τους κατοίκους της από τα αναγκαία μέσα της επικοινωνίας και της εργασίας τους, σημειώνει ότι είχε καταντήσει για τους υπηκόους «βαρύτερη ζημιά και αναστάτωση»⁷⁹. Παρόλα αυτά, δε διστάζει να αποφανθεί ότι με τους «καταραμένους χειρισμούς που ακολούθησε η βενετική διοίκηση» (*per i dannati maneggi che vi s'introdussero*), δηλαδή με τη μετάπτωση των αγγαρειών σε χρηματική εισφορά, φτώχυνε σε τέτοιο σημείο η χώρα ώστε θα τολμούσε, όπως γράφει, να τις κατατάξει ανάμεσα στις πρώτες αιτίες για το άθλιο οικονομικό κατάντημα που είχε φθάσει ο τόπος στην εποχή του⁸⁰. Σε επίρρωση της άποψης αυτής, ας επαναλάβουμε την πληροφορία του ίδιου προνοητή ότι όταν καταργήθηκαν από τους Σύνδικους Εξεταστές οι δύο αυτές εισφορές, της οχύρωσης και της rimonta, είχαν ήδη σχηματισθεί, χρόνο με το χρόνο, μεγάλες οφειλές προς το Δημόσιο⁸¹ των υπόχρεων που παρουσίαζαν αδυναμία να τις πληρώσουν⁸². Πα-

79. Ό.π.

80. Ό.π.: «Arrivarono talmente ad impoverire il paese che ardirei formalizarla tra le prime cause della presente misera costituzione».

81. Ό.π., σ. 653.

82. Ο προνοητής Emo (ό.π.) σημειώνει ότι οι δύο εισφορές στην αρχή «απέφεραν μεγάλα έσοδα αλλά η αδυναμία των υπηκόων να πληρώσουν, η οποία κάθε τόσο επέσυρε την ευσπλαχνία της διοίκησης, μείωσε (τις επίσιες εισπράξεις) σημαντικά». Η ευσπλαχνία αυτή της βενετικής διοίκησης δε σημαίνει, κατά τα φαινόμενα, τίποτε άλλο παρά τις ρυθμίσεις και τις διευκολύνσεις (εκπτώσεις και καταβολή σε περισσότερες δόσεις) που θέσπιζαν οι αρχές, ώστε να μπορέσει ή να προθυμοποιηθεί η απέραντη χορεία των οφειλετών του Δημοσίου να εξοφλήσει τις καθυστερούμενες οφειλές, όχι μόνο βέβαια στην περίπτωση των χρηματικών εισφορών των αγγαρειών, αλλά και των καθυστερούμενων ποσών από τους ενοικιαστές των δημόσιων γαιών, της δεκάτης, των δασμών, των μονοπωλίων κ.λπ. Όπως παρα-

ρόμοια, ο Εμπο επισημαίνει τις επιπτώσεις που είχε στον πληθυσμό η χρηματική εισφορά, η οποία αντικατέστησε την υποχρέωση παροχής ασύλου στους δραγόνους. Την παρομοιάζει με ένα είδος κεφαλικού φόρου και επιπροσθέτως σημειώνει ότι η φτώχεια του τόπου έκανε την καθιέρωση της εισφοράς επαχθή, ενώ, όπως θα δούμε και παρακάτω, η ραγδαία αυξανόμενη ανισότητα που δημιούργησε ο περιορισμός της επιβολής της σε ολοένα και πιο ενδεείς υπόχρεους την έκανε σχεδόν αβάσταχτη.

Ωστόσο, δε θα πρέπει να παραλείψουμε να επισημάνουμε τις αντιδράσεις που δημιούργησε αυτή η ίδια η παροχή ασύλου στους δραγόνους και πριν τη μετατροπή της σε χρηματική εισφορά. Από τα πρώτα χρόνια της βενετικής κατοχής οι πηγές μας πληροφορούν πόσο υπέφεραν οι χωρικοί από την υποχρεωτική φιλοξενία των δραγόνων μέσα στα ίδια τα σπίτια τους και πόσο αντιδρούσαν στο γεγονός αυτό. Ο Αντώνιος Zeno γράφει το 1691: «δοκιμάζονται αρκετά οι κάτοικοι των χωριών από την αναστάτωση που τους προκαλεί η παροχή ασύλου στο ιππικό ... ο πληθυσμός με μεγάλη δυσφορία υποχρεώνεται να δεχτεί στα σπίτια του τα άλογα και ανάμεσα στις οικογένειές του τους στρατιώτες»⁸³.

Τα ίδια δεινά των χωρικών επισημαίνει στην έκθεσή του και ο σύνδικος Gritti, όταν υποστηρίζει ότι πρέπει να δημιουργηθούν χειμερινά στρατόπεδα (*quartieri d'inverno*) επειδή «η ανάγκη που παρουσιάζεται στις περιστάσεις αυτές (της διαχείμασης) να ξεσπιτώνονται οι άνθρωποι προκαλεί σ' αυτούς απεριόριστη πικρία και τίποτε δεν είναι πιο σκληρό από το να εγκαταλείπει κανείς το δικό του σπιτικό και να ζητιανεύει άσυλο σε σπίτια που τις περισσότερες φορές είναι ακατάλληλα, ενώ συγχρόνως έχει ως αποτέλεσμα και την αναπόφευκτη φθορά στα φτωχά οικιακά τους σκεύη και εκείνες τις άλλες αναστατώσεις που παρουσιάζονται σε τέτοιες περιστάσεις»⁸⁴.

Στα ίδια προβλήματα αναφέρεται και ο προνοητής Gradenigo το 1692 και προτείνει παρόμοια να δημιουργηθούν χειμερινά στρατόπεδα για το ιππικό ώστε να τελειώσουν τα βάσανα των υπηκόων του βενετικού κράτους που βλέπουν να καταστρέφεται ολοσχερώς η περιουσία τους⁸⁵ «εξαιτίας των ζημιών που προκαλούν οι στρατιώτες σ' αυτά τα ίδια τα σπίτια, τα οποία μερικές φορές φτάνουν ως την ολοκληρωτική καταστροφή τους, επειδή σχεδόν όλα είναι κατασκευασμένα με πλίνθους από πηλό και γι' αυτό με ευκολία γκρεμίζονται»⁸⁶. Πώς όμως εξηγείται αυτή

τηρεί πετυχημένα ο προνοητής, οι κάτοικοι της βενετοκρατούμενης Πελοποννήσου αποτελούσαν ένα λαό οφειλετών. Ό.π., σ. 675.

83. A. S. V., ό.π., b. 844, disp. Avt. Zeno από 7 Φεβρουαρίου 1690/1.

84. P. TOPPING, Domenico Gritti's Relation on the Organization of Venetian Morea, 1688-1691, *Μνημόσποννο Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 324.

85. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Η περί Πελοποννήσου έκθεσις... Γραδενίγου, ό.π., σ. 243.

86. Ό.π.

η ολοκληρωτική καταστροφή των σπιτιών από τους στρατιώτες; Κατά τα φαινόμενα, την εποχή αυτή δεν έχει επιβληθεί ακόμη στους χωρικούς η αγγαρεία της προμήθειας καυσόξυλων στους στρατιώτες για τις ανάγκες του χειμώνα. Έτσι, για να αντιμετωπίσουν το αφόρητο κρύο των ορεινότερων περιοχών οι στρατιώτες δε δίσταζαν να ξηλώνουν και να καίνε ό,τι ξύλα εύρισκαν μέσα στους τοίχους, που είχαν τοποθετηθεί για να ενισχυθεί η αδύνατη οικοδομή των πλινθόκτιστων σπιτιών, ακόμη και εκείνα της οροφής, χωρίς να ενδιαφέρονται αν με τον τρόπο αυτό θα προκαλούσαν την κατάρρευση ολόκληρου του σπιτιού⁸⁷.

Στην καταστροφική αυτή συμπεριφορά των στρατιωτών θα πρέπει να προστεθούν και τα βάσανα των χωρικών που τους δημιουργούσε η εξεύρεση φορβής, επειδή οι έφιπποι στρατιώτες κατανάλωναν για τη διατροφή των δικών τους ζώων την τροφή που οι χωρικοί προόριζαν για τα άλογα τους⁸⁸. Εξάλλου, η έλλειψη κατάλληλων παχγιών είχε ως συνέπεια να πολλαπλασιάζεται η κατανάλωση του χόρτου, επειδή όταν το πρόσφεραν στα άλογα καταγής αυτά το τσαλαπατούσαν και ύστερα σαν ακάθαρτο δεν ήθελαν να το φάνε. Από τη μια μεριά λοιπόν οι χωρικοί ήταν αναγκασμένοι να πηγαίνουν με τα ζώα τους και να φέρνουν χόρτο από μεγάλες συνήθως αποστάσεις και από την άλλη αυτά στερούνταν την τροφή που με τόσο κόπο οι ίδιοι είχαν μεταφέρει⁸⁹. Ανάλογα προβλήματα με τη φορβή του ιππικού φαίνεται ότι εξακολουθούσαν να υπάρχουν και αργότερα, όταν επιβλήθηκε στους χωρικούς η αγγαρεία της προσφοράς χόρτου. Ο προνοητής Emo, που καθόρισε ότι το ύψος της συνολικής προσφοράς του κάθε χωριού θα έπρεπε να είναι ανάλογο με την έκταση των γαιών του, έδωσε επίσης εντολή να κατασκευάζουν στα χωριά και αχυροκαλύβες για τη φύλαξη του χόρτου, ώστε να αποφεύγονται οι ζημιές που πάθαιναν «οι δυστυχείς Έλληνες από τους στρατιώτες που διέτρεχαν τα χωριά για να χορτολογήσουν και χωρίς να νοιάζονται κατέστρεφαν την αναγκαία για τα ζώα τους τροφή, πέρα από κάποιες άλλες αυθαιρεσίες των στρατιωτών που δεν ήταν δυνατόν να αποτραπούν επειδή αυτοί βρισκόνταν μακριά από τους αξιωματικούς τους»⁹⁰.

87. Όπ., σ. 246-247: «... case fabbricate di lotte... gia quasi son tutte distrutte, per la propria debolezza e per la negligenza de soldati, che per svellare anco poce portione di legno da muri ne' quali s' inseriscono per susistenza della fabbrica, o pur da tetti niente riflettono di cagionare il precipicio della casa tutta».

88. A. S. V., ό.π., b. 844, disp. Avt. Zeno από 7 Φεβρουαρίου 1690/1.

89. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 247: «Essendo poi tutte [le case] senza grippie si moltiplica il consumo del foraggio ch' apena esibito a cavalli sopra la terra lo calpestando e ricusano come imondo, e ne succede, che restano per il piu deficienti di tale necessario alimento nell' istante del maggior bisogno, con sommo aggravio de sudditi, obligati a condurlo da luochi distanti con fatica di se stessi, e degl' animali da transpotro, et cio che pur dannoso si considera rimangono essi privi del modo di nutrir detti animali, a gl' altri destinati a lavori della coltura». Την ίδια εποχή ο Σύνδικος Καταστικωτής Gritti για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα αυτό υποστήριξε ότι έπρεπε να διατεθούν δημόσιες γαίες που θα προμήθευαν την αναγκαία φορβή. P. TOPPING, ό.π., σ. 324.

90. A. S. V., ό.π., disp. Avt. Zeno από 8 Μαρτίου 1694.

Το 1708 ο Εμο στην έκθεσή του, ενώ ήδη από το 1703 έχει μετατραπεί η αγγαρεία της προσφοράς ασύλου στους δραγόνους σε αντίστοιχη χρηματική καταβολή, σημειώνει με οξύνοια ότι ήταν δύσκολη και επικίνδυνη η συνοίκηση που επιβαλλόταν από την αγγαρεία στους χωρικούς της Πελοποννήσου, δηλαδή με ανθρώπους που είχαν άλλη γλώσσα, άλλα ήθη και άλλη θρησκεία και δόγμα⁹¹.

Ποια ήταν όμως η αιτία που ώθησε τη βενετική διοίκηση να καθιερώσει την αγγαρεία αυτή και στη συνέχεια να τη διατηρήσει ως την εποχή που τη μετέτρεψε σε χρηματική εισφορά, με όλα τα δυσμενή επακόλουθα; Αφού μάλιστα οι Βενετοί ευθύς εξαρχής επισήμαιναν το πόσο υπέφεραν οι υπόχρεοι από την επιβολή της αγγαρείας. Φυσικά ο πρώτος και απλός λόγος για την καθιέρωση του μέτρου θα μπορούσε να θεωρηθεί η έλλειψη κατάλληλων στρατοπέδων για τη διαχείριση του ιππικού. Φαίνεται όμως ότι η πρόκριση από τους Βενετούς αυτής της λύσης συνδυαζόταν και με κάποιες άλλες σκοπιμότητες που είχαν σχέση με την επιβολή της κρατικής εξουσίας στους αγροτικούς πληθυσμούς και πιο συγκεκριμένα με την επιτήρηση των χωρικών. Πιστεύουμε ότι το άμεσο πρότυπο του μέτρου υπήρξαν οι διαβόητες dragonades που ακριβώς αυτή την εποχή εμφανίζονται στη Γαλλία⁹². Βέβαια, στην Πελοπόννησο οι Βενετοί δεν ανέθεσαν στους δραγόνους έναν ανάλογο ρόλο και δεν υπάρχουν ρητές μαρτυρίες για κάτι τέτοιο. Παρόλα αυτά, έχουμε κάποιες ειδήσεις από τις πηγές που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αγγαρεία της παροχής ασύλου (alloggio) συνδεόταν με την εσωτερική ασφάλεια της κτήσης. Ακριβώς το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να πούμε ότι η βενετική αγγαρεία προσεγγίζει τις γαλλικές dragonades. Αν τώρα προσθέσουμε στις επιπτώσεις της ίδιας της αγγαρείας και την ασυδοσία των στρατιωτών, την απειθαρχία καθώς και τη βίαιη συμπεριφορά τους απέναντι στους χωρικούς που τους πρόσφεραν το alloggio, τότε φθάνουμε στο συμπέρασμα, κρίνοντας από τα αποτελέσματα και τις συνέπειές της, ότι στην ουσία έχουμε να κάνουμε με πραγματικές dragonades.

Ας δούμε τώρα τις σχετικές μαρτυρίες των πηγών που αναφέρονται στα καθήκοντα επιτήρησης τα οποία ανέθεσαν οι Βενετοί στους δραγόνους. Πρώτα-πρώτα θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Grimani, όταν διαπίστωσε την πλήρη αποτυχία του θεσμού των μείντάνηδων στην τήρηση της δημόσιας τάξης στην ύπαιθρο και στην αντιμετώπιση των κλεφτών, πρότεινε να αναλάβουν οι δραγόνι το έργο αυτό μαζί με τους αξιωματικούς της πολιτοφυλακής⁹³. Φαίνεται ότι τελικά οι δραγόνι ανέλαβαν τέτοια καθήκοντα, όπως μας πληροφορεί στην έκθεσή του ο προνοητής Εμο, όπου σημειώνει ότι το μισθοφορικό ιππικό των Βενετών ήταν απα-

91. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν*, ὀ.π., σ. 674.

92. Με τον ὄρο dragonades ονομάστηκαν οἱ διώξεις που σημειώθηκαν στη Γαλλία πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀνάκληση τοῦ διατάγματος τῆς Νάντης. Ἀρχισαν τὸ 1680 μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν βασιλικῶν δραγόνων στα σπίτια τῶν ιδιωτῶν σὲς περιοχῆς τῶν Οὐγενότων.

93. A. S. V., ὀ.π., b. 849, disp. Φρ. Grimani ἀπὸ 28 Δεκεμβρίου 1699.

σχολημένο συνεχώς «να απαλλάσσει τους δρόμους από τους κακοποιούς» (in tener purgate le strade da malviventi), δηλαδή με άλλα λόγια να καταδιώκει τους κλέφτες⁹⁴. Ακόμη όμως πιο ουσιώδης είναι η μαρτυρία του ίδιου προνοητή όταν γράφει ότι το ιππικό αποτελούσε για τη χώρα τη μοναδική άμυνα όχι μόνο για τους εξωτερικούς, αλλά και για τους εσωτερικούς κινδύνους⁹⁵. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό και το άλλο έργο που είχαν αναλάβει οι δραγόνιοι, να επιτηρούν δηλαδή και να αστυνομούν τις παραθαλάσσιες περιοχές από την Πάτρα ως την Κόρινθο και από εκεί ως τον Πόρο για να εμποδίζουν τη φυγή των εποίκων στις παλαιές τους πατρίδες⁹⁶.

Αλλά και μετά τη μετατροπή της αγγαρείας αυτής σε χρηματική εισφορά οι χωρικοί δεν έπαψαν να δεινοπαθούν από το μισθοφορικό ιππικό των Βενετών⁹⁷. Από τη μια οι παροχές σε είδος –χόρτο, σιτηρά, λάδι, ξύλα– για τη συντήρησή του (ή οι αντίστοιχες χρηματικές καταβολές) συνεχίστηκαν και μάλιστα οι χωρικοί υποχρεώνονταν να τις προσκομίζουν με δικά τους έξοδα στα στρατόπεδα του ιππικού⁹⁸, από την άλλη εξακολούθησαν να υφίστανται την αυθαίρετη και βάνανση συμπεριφορά που συνόδευε την είσπραξη των εισφορών αυτών καθώς και της εισφοράς τους για το «acquartieramento» των δραγόνων. Έτσι, προς το τέλος της Βενετοκρατίας ο προνοητής Loredan σημειώνει στην έκθεσή του, το 1711, ότι η παροχή ξυλείας και χόρτου αποτελούσε τη μεγαλύτερη επιβάρυνση των χωρικών, επειδή οι αξιωματικοί του ιππικού έβρισκαν τρόπους να τη μετατρέπουν σε χρηματική εισφορά προς όφελός τους με το να απαιτούν την παράδοση των δύο αυτών ειδών μέσα στο χειμώνα εξαναγκάζοντάς τους να πληρώνουν δυσβάστακτα χρηματικά ποσά⁹⁹. Παρόμοια, η είσπραξη της εισφοράς για το «acquartieramento» που είχαν αναλάβει οι προϊστάμενοι της πολιτοφυλακής γινόταν με εξαναγκασμούς και βιαιότητες και το έργο τους θεωρήθηκε οχληρό και ανυπόφορο για τα χωριά, γεγονός που υποχρέωσε το Loredan να αναθέσει την είσπραξη στους συνδίκους των αστικών κοινοτήτων.

Εδώ θα πρέπει να κάνουμε μια παρέμβαση και να σημειώσουμε ότι από τις αρχές της βενετικής κατοχής γενικότερα τα φτωχά αγροτικά στρώματα της υπαίθρου βρέθηκαν αντιμέτωπα με την αυθαίρετη συμπεριφορά και τις αρπακτικές διαθέσεις όχι μόνο των κατοίκων των αστικών κέντρων, αλλά και όσων γενικά είχαν

94. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 684.

95. Ό.π., σ. 673: «... unico presidio non solo agli esterni che agli interni pericoli».

96. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, Ή Στερεά Έλλάς, ό.π., σ. 132-133.

97. Α. Σ. V., ό.π., b. 869, αντίγρ. επιστολής των Sindici Inquisitori από 24 Μαΐου 1704.

98. Ό.π.

99. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 723-724: «... le condotte (της ξυλείας και του χόρτου) che di troppo incommodo riescono nella rigidezza del verno, e portano perciò la necessità a villici d' assentire ad insoffribili esborsi, inconveniente che se prendesse piede, in poco tempo desolerebbe il paese».

αποκτήσει κάποια εξουσία ή κοινωνική δύναμη στις συνθήκες που δημιούργησε η νέα τάξη πραγμάτων με την έλευση των Βενετών¹⁰⁰. Πραγματικά, είναι πολύ συχνές οι έκνομες ενέργειες σε βάρος των χωρικών που συνδέονταν με τις αγγαρείες ή αποτελούσαν συνέπεια της γενικευμένης αντίληψης ότι οι χωρικοί αποτελούσαν ένα βολικό και χωρίς αντίδραση αποδέκτη κάθε καταπίεσης και εκμετάλλευσης¹⁰¹. Η κατάσταση αυτή φέρνει στο νου μας την τυφλή υποταγή των χωρικών στους γαιοκτήμονες, όπως μας πληροφορούν οι βενετικές πηγές¹⁰².

Στα πλαίσια αυτά, την εποχή του προνοητή Michiel (1690) μαρτυρούνται συγχρούσεις ανάμεσα στους χωρικούς και τους κατοίκους των πόλεων, που φαίνεται ότι οφείλονταν στην καταπιεστική συμπεριφορά των τελευταίων όταν αναδέχονταν την ενοικίαση των δημόσιων κτημάτων και των φόρων¹⁰³. Λίγο αργότερα, ο προνοητής Gradenigo (1692) σημειώνει ότι η βενετική διοίκηση θα έπρεπε να φροντίσει ώστε να χαλιναγωγηθεί η δύναμη των ισχυρών και να προστατευθούν οι καταπιεζόμενοι από αυτούς κάτοικοι της χώρας με την απαλλαγή τους από τις αυθαιρέσιες και τη βία¹⁰⁴.

Ας προσθέσουμε ακόμη κάποιες παρατηρήσεις για τις ενέργειες σε βάρος των χωρικών που είχαν πολύ μικρή σχέση ή και δε συνδέονταν καθόλου με τις αγγαρείες των αγροτικών πληθυσμών. Ο Gradenigo κάνει λόγο για τους καπετάνιους της πολιτοφυλακής (*ordinanze*), που ο χαμηλός μισθός τους και η έλλειψη άλλων εισοδημάτων τους εξωθούσε να χρησιμοποιούν το αξίωμά τους «για να αποσπούν με σκανδαλώδεις διαδικασίες καταραμένα οφελήματα από τους φτωχούς υπηκόους που υποκίπτον σε όλα με τη βία»¹⁰⁵. Η διοίκηση, λίγα χρόνια αργότερα (1697), σε μερικές περιοχές με κυρίως αγροτικό χαρακτήρα, όπως το Φανάρι, η Τριπολιτσά, η Καρύταινα και το Λεοντάρι, κατάργησε τους καπετάνιους της πολιτοφυλακής και στη θέση τους διόρισε στρατιωτικούς διοικητές με τον τίτλο του

100. Ο προνοητής Grimani γράφει ότι είχε την ικανοποίηση να ανακουφίσει τους υπηκόους «dall' oppressione degli Autorevoli e dagl' aggravii che in tanti e si vari modi inferiva loro la privata ingordigia» (ό.π., σ. 530). Δέκα όμως χρόνια αργότερα, το 1711, ο προνοητής Δανιήλ Dolfin σημειώνει και αυτός: πρέπει να απαλλάξουμε τους υπηκόους «da indebite vessationi e a sollevare li piu poveri dall' oppressioni de' piu potenti» (ό.π., σ. 621). Πρβλ. και τη μαρτυρία του έκτακτου προνοητή Αντ. Molin, το 1693, ότι διόρισε Βενετό διοικητή στο Μυστρά για την απονομή δικαιοσύνης στους φτωχούς, που ως τότε εμποδίζονταν από την «unita propotenza d' alcuni loro primati». Ό.π., σ. 434.

101. Ο προνοητής Loredan θεωρούσε ότι την απληστία και την αυθαιρέσια τροφοδοτούσε η χωρίς προηγούμενο ανοχή των φτωχών: «la toleranza de' poveri, che è senza esempio, fomenta spesso l' avarigia e la licenziosità à transcorrer in excessi». Ό.π., σ. 724.

102. Κ. ΝΤΟΚΟΣ, 'Η Στερεά Έλλάς, ό.π., σ. 132. Κ. ΝΤΟΚΟΣ – Γ. Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. XCIV.

103. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τά 'Αρχαία τής Βενετίας καί ή περί Πελοποννήσου έκθεσις του Μαρίνου Μικιέλ, ό.π., σ. 215.

104. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Η περί Πελοποννήσου έκθεσις... Γραδενίγου, ό.π., σ. 238.

105. Ό.π., σ. 248.

«governatore». Δεν υπήρξαν όμως οι αυθαιρεσίες των καπετάνιων αυτών που οδήγησαν στην κατάργησή τους, αλλά το γεγονός ότι δεν εμπόδιζαν τις παρανομίες των μεγάλων γαιοκτημόνων σε βάρος των χωρικών. Πραγματικά, οι καπετάνιοι αυτοί ήταν επιφορτισμένοι και με καθήκοντα αγορανομικά καθώς και δημόσιας τάξης. Φαίνεται όμως ότι, επειδή αποκόμιζαν κάποια οικονομικά οφέλη, επέτρεπαν στα μέλη των αστικών κοινοτήτων, που χωρίς αμφιβολία ήταν ισχυροί κτηματίες, από τη μια να επιβαρύνουν υπέρμετρα τους φτωχούς χωρικούς μεταβιβάζοντας σ' αυτούς τις εκδουλεύσεις προς το Δημόσιο που οι ίδιοι (οι κτηματίες) όφειλαν να παρέχουν και από την άλλη να αυξάνουν τις τιμές των ειδών διατροφής, προφανώς σιτηρών κ.τ.ό., ώστε να επωφελούνται άπληστα από τα προϊόντα της σοδειάς τους, διαθέτοντάς τα πάντα με γνώμονα το συμφέρον τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται συχνά σοβαρές αναστατώσεις και έτσι η βενετική διοίκηση αποφάσισε να διορίσει στη θέση των καπετάνιων τους «governatori» με την εντολή να εξαλείψουν τις ολέθριες αυτές αυθαιρεσίες των προνομιούχων (privilegiati) των περιοχών εκείνων και να χαλιναγωγήσουν τα μέλη των κοινοτήτων¹⁰⁶.

Ωστόσο, υπήρξαν και περιπτώσεις που οι Βενετοί θέλησαν να χρησιμοποιήσουν τους καπετάνιους της πολιτοφυλακής για να αντιμετωπίσουν άλλες μεγαλύτερες αιτίες καταπίεσης των υπηκόων τους. Έτσι βλέπουμε τον Grimani να προτείνει να αντικατασταθούν οι μείντάνηδες από τους καπετάνιους και τους σεργένηδες καθώς και τους δραγόνους με την προϋπόθεση όμως να μην παιδεύουν και αυτοί το ίδιο τους χωρικούς (borghesani)¹⁰⁷. Οι μείντάνηδες είχαν καταντήσει όργανα που εξυπηρετούσαν ισχυρά πρόσωπα, όπως τουλάχιστον μπορεί να συμπεράνει κανείς από την τελική έκθεση (relazione) του προνοητή, ο οποίος παρατηρεί, όταν εισηγείται τη γενική κατάργησή τους, ότι το μέτρο αυτό θα δυσχεραίνεσε ορισμένους, προφανώς μεγαλογαιοκτηματίες, που συνήθως αποκόμιζαν οφέλη από την καταπίεση που ασκούσαν με τις παράνομες τις περισσότερες φορές δραστηριότητές τους οι μείντάνηδες στα φτωχά αγροτικά στρώματα¹⁰⁸. Ακόμα οι χωρικοί καταπιέζονταν άμεσα από τους μείντάνηδες, αφού πραγματικά πριν από τον Grimani, έπρεπε να πληρώνουν βαρύτερη εισφορά σ' αυτούς σε κάθε επαρχία για την ασφάλεια των δρόμων και της υπαίθρου από τους κλέφτες και τους κακοποιούς. Την ίδια εποχή σε ορισμένες περιοχές οι κάτοικοι ζητούν από τον προνοητή να διορίζει τα πρόσωπα εκείνα που με την ονομασία «capi» θα αναλάμβαναν επικεφαλής ομάδων χωρικών τη φύλαξη των χωριών από τους κλέφτες. Έτσι οι χωρικοί εναλλάσσονταν εκ περιτροπής στην παροχή της υπηρεσίας αυτής, χωρίς όμως

106. A. S. V., ό.π., b. 848, αντίγρ. διατάγμ. Αυγ. Sagredo από 18 Μαρτίου 1697.

107. Ό.π., b. 849, disp. Φρ. Grimani από 28 Δεκεμβρίου 1699.

108. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Έκθέσεις τών Βενετών προνοητών, ό.π., σ. 473.

κάποια αμοιβή από την κοινότητα του χωριού (comune)¹⁰⁹.

Ας σημειώσουμε σ' αυτό το σημείο και κάποια άλλα γεγονότα που εντάσσονται στο ίδιο σύστημα σχέσεων: όπως γράφει και πάλι ο Grimani, στις εκλογές για τις δημογεροντίες των αγροτικών κοινοτήτων εκλέγονταν οι πιο φτωχοί χωρικοί και αυτό γινόταν σύμφωνα με τη θέληση και την υπόδειξη των ευποροτέρων, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό απέφευγαν τις ευθύνες και την όχληση του αξιώματος, ενώ παράλληλα, εκμεταλλευόμενοι τη φτώχεια των δημογερόντων τους κρατούσαν εξαρτημένους από τη δικιά τους βούληση¹¹⁰. Εξάλλου, προς το τέλος της βενετικής περιόδου μαρτυρούνται άλλες αυθαίρετες ενέργειες, αυτή τη φορά από τους τοπογράφους της υπηρεσίας του κτηματολογίου που περιερχόνταν την ύπαιθρο για την εκτέλεση των κτηματογραφήσεων. Απαιτούσαν δηλαδή από τους χωρικούς, στους οποίους έφτιαχναν το τοπογραφικό σχεδιασμό των κτημάτων, να τους καταβάλλουν κάποια ιδιαίτερη χρηματική αμοιβή, ενώ υποχρέωναν και τα χωριά να δίνουν τροφή στους ίδιους και φορβή για τα άλογά τους¹¹¹.

Τίποτε όμως δεν έκανε τις αγγαρείες πιο επαχθείς όσο το γεγονός ότι πολύ γρήγορα άρχισε να παρατηρείται μια προοδευτική συσσώρευση των αγγαρειών του Δημοσίου στους ώμους όλο και λιγότερων χωρικών. Πραγματικά, όλες οι αγγαρείες και οι αντίστοιχες χρηματικές εισφορές επιβάρυναν σιγά-σιγά τους πιο αδύναμους οικονομικά και κοινωνικά με αποτέλεσμα ο αριθμός των υπόχρεων να λιγοστεύει, ενώ η επιβάρυνση από αυτές να αυξάνεται σε σημείο που να δημιουργηθεί τελικά οξύτατο κοινωνικό πρόβλημα. Είναι αυτονόητο ότι αιτία του φαινομένου αυτού υπήρξε η απαλλαγή από τις αγγαρείες που πέτυχαν διάφορα σύνολα και ομάδες κατοίκων της χώρας ήδη από την αρχή της βενετικής κατοχής και η διεύρυνση του αριθμού των απαλλασσομένων με το πέρασμα των χρόνων.

Οι απαλλασσόμενοι αυτοί μπορεί να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: η πρώτη απαρτιζόταν από ολιγάριθμες ομάδες και την αποτελούσαν άτομα ποικίλης οικονομικής, κοινωνικής αλλά και τοπικής προέλευσης, ενώ η δεύτερη ήταν ενιαία και ομοιογενής και περιλάμβανε όλα τα μέλη των αστικών κοινοτήτων. Αν έρθουμε στις διάφορες ομάδες της πρώτης κατηγορίας θα δούμε ότι η βενετική διοίκηση στην Πελοπόννησο εκχώρησε το προνόμιο της απαλλαγής από όλες ή μερικές μόνο αγγαρείες στις εξής περιπτώσεις: 1) στους πρόσφυγες από τη Χίο που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Μεθώνης. Ας προστεθεί ότι οι Χιώτες αυτοί πέτυχαν να απαλλαγούν από τις αγγαρείες και οι καλλιεργητές των κτημάτων τους στη Μεθώνη και το Ναυαρίνο, που ήταν όλοι γηγενείς χωρικοί της Πελοποννήσου¹¹². 2)

109. Ό.π. σ. 472-473, 559. J. ALEXANDER, *Brigandage and Public Order in the Morea*, Athens 1985, σ. 18-19, 30-36.

110. A. S. V., *Provveditori da terra e da mar*, b. 849, disp. Φρ. Grimani από 16 Σεπτεμβρίου 1699.

111. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 735.

112. A. S. V., *Miscellanea Codici Papadopoli, serie IV, Storia veneta, filza 17, scrittura των Deputati sopra la*

στους κατοίκους της Ναυπάκτου που ακολούθησαν τους Βενετούς και εγκαταστάθηκαν κυρίως στην Αχαΐα ύστερα από τη συνθήκη του Κάρλοβιτς και την παράδοση της πόλης στους Τούρκους¹¹³. 3) στους κατοίκους της Μάνης που κατά τα φαινόμενα είχαν ως μόνη υποχρέωση απέναντι στο Δημόσιο Ταμείο την ετήσια εφάπαξ καταβολή του *mactu*. 4) στα γειτονικά –κατά τις βενετικές αρχές– χωριά της Μάνης Μικρή Μαντίνεια, Σέλιστα και Γιάννιτσα που είχαν κατορθώσει, εξαπατώντας τους Βενετούς, να περιληφθούν στη φορολογία του *mactu* ωσάν να ανήκαν και αυτοί στη Μάνη και προφανώς να μην υπόκεινται παρόμοια σε αγγαρείες¹¹⁴. 5) σε όσους κατατάσσονταν στην πολιτοφυλακή· η απαλλαγή τους από αυτές ήταν ισόβια, ίσχυε δηλαδή και μετά την αποχώρησή τους από την υπηρεσία¹¹⁵. 6) στους κατοίκους της Δημητσάνας το προνόμιο της απαλλαγής εκχωρήθηκε έναντι της υποχρέωσης να επεξεργάζονται το «salnitro», δηλαδή να κατασκευάζουν πυρίτιδα· 7) και τέλος στους κατοίκους ορισμένων χωριών του territorio της Καρούταινας¹¹⁶, τους οποίους οι Βενετοί είχαν απαλλάξει –δεν είναι σαφές αν για τους ίδιους ή για άλλους λόγους– από τις αγγαρείες της προσφοράς ασύλου (και στη συνέχεια βέβαια του «*acquartieramento*») των δραγόνων καθώς και των έργων της Κορίνθου, ίσως μάλιστα και από όλες τις αγγαρείες. Τα χωριά αυτά ήταν τα εξής: Ζάτουνα, Παλιοχώρι, Μάρκου, Βλαχόψαρι(:), Βυτίνα, Μαγούλιανα, Λούμι και Λαγκάδια¹¹⁷.

Στις παραπάνω απαλλαγές θα πρέπει να προσθέσουμε και την περίπτωση του territorio του Ναυπλίου, οι κάτοικοι του οποίου ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρέωση να προσφέρουν άσυλο στους δραγόνους, αλλά σε αντιστάθμισμα όφειλαν να παρέχουν μια άλλη εκδούλευση, δηλαδή να φιλοξενούν ένα τμήμα του πεζικού (*infanteria*) του βενετικού στρατού, γεγονός που έκανε μάλλον επαχθέστερη την αγγαρεία¹¹⁸. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η βε-

direzione degli affari economici del Regno di Morea, αρ. 2 από 6 Ιουνίου 1699.

113. Η απαλλαγή των Ναυπακτιών ίσχυε για ορισμένο χρονικό διάστημα και ίσως μόνο για την αγγαρεία του «*alloggio*» του ιππικού, A. S. V., *Provveditori da terra e da mar*, b. 869, αντίγρ. επιστολής των *Sindici Inquisitori* από 24 Μαΐου 1704.

114. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 554. Όταν αποκαλύφθηκαν και υποχρεώθηκαν να ενταχθούν στο σύστημα που ίσχυε στην υπόλοιπη χώρα, ζήτησαν από τη βενετική διοίκηση να εξακολουθήσουν να πληρώνουν, με νέο υπολογισμό, ένα σταθερό ετήσιο φόρο (και όχι τη δεκάτη) και συγχρόνως να έχουν και τις άλλες απαλλαγές της Μάνης. Ό.π.

115. Αν και δεν είναι βέβαιο ότι συγκροτήθηκαν τα σώματα πολιτοφυλακής (*ordinanze* ή *cernide*) στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο, η απαλλαγή τους πάντως από τις αγγαρείες προβλεπόταν στα διατάγματα που εκδόθηκαν από τη βενετική διοίκηση για τον οργανισμό και τη λειτουργία τους. A. S. V., ό.π. b. 845, αντίγρ. διατάγμ. του Μαρίνου *Michiel* και «*capitoli*» για τις *ordinanze* του Αντ. Zeno από 19 Φεβρουαρίου 1694/5.

116. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 298-299.

117. Πρβλ. ό.π., σ. 317-318.

118. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 497, 537-538.

νετική διοίκηση εκχωρούσε απαλλαγή και σε μεμονωμένα πρόσωπα ως ανταμοιβή, συνήθως, κάποιων υπηρεσιών τους προς το Δημόσιο, όπως π.χ. σ' έναν όμιλο κατοίκων της Μεθώνης που είχαν αναλάβει συνεταιριστικά να εκμεταλλεύονται τις αλυκές της περιοχής και έτσι σε αντάλλαγμα, εκτός των άλλων, απαλλάχθηκαν από «την υποχρέωση να παρέχουν υπηρεσία φύλαξης των ακτών, να εργάζονται στις δημόσιες οχυρώσεις και στην κατασκευή του ασβέστη, καθώς και να προσφέρουν τα ζώα τους για μεταφορές ή αποστολές»¹¹⁹.

Η δεύτερη κατηγορία των απαλλασσομένων από τις αγγαρείες περιλάμβανε, όπως σημειώσαμε, συλλήβδην όλα τα μέλη των αστικών κοινοτήτων. Από την αρχή της Βενετοκρατίας λοιπόν ίσχυσε το γενικό προνόμιο να απαλλάσσονται τα μέλη των κοινοτήτων τουλάχιστον από τις λεγόμενες προσωπικές αγγαρείες (*angarie personali*) που ήταν οι περισσότερες και οι πιο βαριές. Παράλληλα, η κατανομή (*comparto*) των κυριότερων από αυτές (όπως π.χ. του ασύλου των δραγόνων ή των έργων της Κορίνθου) στους υπόχρεους χωρικούς καταστρώνόταν από τους συνδίκους των κοινοτήτων. Όπως καταλαβαίνει κανείς, τα δύο αυτά γεγονότα δημιούργησαν ακατάσχετη ροπή στους κατοίκους των αστικών κέντρων, μετά την ίδρυση των πρώτων εκείνων κοινοτήτων από το Φραγκίσκο Morosini, να γίνουν μέλη των κοινοτικών Συμβουλίων. Η απαλλαγή των «αστών» από τις αγγαρείες υπήρξε η ισχυρότερη αιτία για να επιδιώξουν την ένταξή τους στις κοινότητες σε συνδυασμό βέβαια με το κοινωνικό κύρος, τα αξιώματα και ίσως τα οικονομικά οφέλη που προσπόριζε η ιδιότητα αυτή. Αρχικά ως μέλη των κοινοτήτων ονομαζόνταν μεμονωμένα πρόσωπα αλλά στη συνέχεια καθιερώθηκε η επέκταση του προνομίου και στα μέλη της οικογένειάς τους σε διευρυμένη μορφή¹²⁰. Παράλληλα, παρουσιάστηκε η τάση σ' όλα τα υπόλοιπα αστικά κέντρα –που συνήθως δεν ξεπερνούσαν το επίπεδο της μικρής κομόπολης ή του μεγάλου χωριού– να ζητούν από τη βενετική διοίκηση την έγκριση για την ίδρυση αστικής κοινότητας. Και όταν αυτό δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί, τότε άρχισε να πολλαπλασιάζεται με μεγάλη ευκολία ο αριθμός των *cittadini* στις ήδη υπάρχουσες κοινότητες¹²¹. Κατά τα φαινόμε-

119. A. S. V., ό.π., b. 844, αντίγρ. διατάγμ. Αντ. Zeno από 8 Μαΐου 1692.

120. Ό.π., b. 850, disp. Φρ. Grimani από 3 Ιουλίου 1700.

121. Ο προνοητής Emo με την οξύνουα που τον διακρίνει περιγράφει πολύ εύστοχα το κλίμα και τα αίτια της τάσης για εγγραφή στις αστικές κοινότητες. Γράφει λοιπόν ότι μετά τη βενετική κατάκτηση «introdotti... piu umani e civili costumi spiegano quei sudditi titoli di condizione, formati corpi di Comunità nell Città e Terre grosse, onde raccolte cadauna nei loro Consigli, dispensano cariche, e uffizii, con quella figura di governo, di cui vann' ornate le alttre città d' antica soggezione. Poche furono le Comunità nel principio instituite dal Serenissimo Morosini, ma entrando facilmente negli uomini e più che in tutti nei Greci la tentazione di sollevarsi sopra gli altri, ogni castello, quasi ogni terra, trovò mezzi per errigersi in republica tutto consagrando alla propria ambizione i pochi e rozzi suoi habitatori. Non fù però in progresso tutta di vanità la passione al titolo di cittadino, mentre esentando questo gli investiti dalle angarie personali, che nel privato dele famiglie, diventavano poi il che si è veduto nei

μενα όμως, τώρα πλέον δεν εγγράφονταν στις κοινότητες μόνο εύποροι κτηματίες της υπαίθρου αλλά και ενδεέστεροι αγρότες και άτομα της λαϊκής τάξης (επαγγελματίες, χειροτέχνες κ.ά.) των αστικών κέντρων όπου είχαν την έδρα τους οι κοινότητες¹²². Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι ο έκτακτος προνοητής Αντώνιος Molin ζητούσε να εξοβελιστούν από τις κοινότητες οι τόσοι πολλοί άθλιοι χωρικοί που, όπως γράφει, «ζουν στην ύπαιθρο με το άροτρο στο χέρι και οι οποίοι έχοντας χωρίς να το αξίζουν περιληφθεί στα συμβούλια των κοινοτήτων παριστάνουν τους cittadini»¹²³. Εξάλλου, ο Grimani επισημαίνει ρητά ότι οι χωρικοί (villici) καταπιέζονταν από τις προσωπικές αγγαρείες επειδή οι πιο εύποροι ήταν απαλλαγμένοι από αυτές λόγω των προνομίων που είχαν εκχωρηθεί στις κοινότητες, στις οποίες «όλοι τους είχαν ενταχθεί»¹²⁴. Στη διάρκεια μάλιστα της θητείας του προνοητή Emo η αύξηση των μελών των κοινοτήτων είχε ξεπεράσει, όπως γράφει ο ίδιος, κάθε όριο¹²⁵.

Πριν όμως το φαινόμενο αυτό πάρει τις κορυφαίες διαστάσεις της εποχής του Emo, οι χωρικοί δέχονταν από τις κοινότητες και μια άλλη καταπίεση στον ίδιο βαθμό, για τις ίδιες αιτίες αλλά με μια διαφορετική παράνομη διαδικασία. Αναφέραμε προηγουμένως ότι οι σύνδικοι των κοινοτήτων αναλάμβαναν ανάμεσα στα άλλα καθήκοντά τους και το έργο της κατανομής των αγγαρειών στους υπόχρεους χωρικούς της επαρχίας τους. Φαίνεται ότι επρόκειτο κυρίως για «angarie reali», δηλαδή για επιβαρύνσεις που όλοι ανεξαιρέτως οι υπήκοοι ήταν υπόχρεοι προς το Δημόσιο· δεν απαλλάσσονταν από αυτές τα μέλη των κοινοτήτων. Με αυθαίρετο όμως τρόπο και παράνομα οι σύνδικοι φόρτωναν τις αγγαρείες στους πιο φτωχούς και αδύναμους χωρικούς με αποτέλεσμα να προκύπτει το ίδιο φαινόμενο που δημιουργήθηκε και στη συνέχεια με τις αθρόες εγγραφές στα συμβούλια των

---

ultimi tempi, non potendo multiplicar le Communità, multiplicar il numero de cittadini, in modo che... il disordine, uscito da ogni termine...». ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 689.

122. Νομίζουμε ότι αυτό εξάγεται από όσα γράφει ο Grimani σε αναφορά του προς την κεντρική κυβέρνηση, όπου επισημαίνει ότι στην εποχή του οι κοινότητες δεν απαρτιζόνταν στην πλειοψηφία τους από «persone civili» και προτείνει στην κυβέρνηση να καθορίσει ότι στο εξής δε θα έπρεπε να έχει δικαίωμα εγγραφής όποιος ασκούσε βίανωση τέχνη (arte mecanica). (A. S. V., ό.π., b. 850, disp. Φρ. Grimani από 3 Ιουλίου 1700). Στις άλλες ταξικές κοινότητες των βενετικών κτήσεων της Ανατολής που συσσωμάτωναν είτε ευγενείς φεουδαρχικής προέλευσης, όπως στην Κρήτη και την Κύπρο (στην τελευταία μαζί με τους «αστούς» ή burgenses / borghesi), είτε «αστούς» / cittadini χωρίς θεσμοθετημένη ευγένεια, όπως στα νησιά του Ιονίου και αλλού, υπήρχε πάντοτε η απαγόρευση για την εισδοχή στην κοινότητα εκείνων που ασκούσαν «arte mecanica». Αυτονόητο είναι ότι οι αγρότες αποκλείονταν από τις πιο πάνω κοινότητες.

123. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Έκθέσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν, ό.π., σ. 439.

124. A. S. V., ό.π., b. 849, disp. Φρ. Grimani από 28 Δεκεμβρίου 1699: «L' altro aggravio, che riesce molto sensibile à villici e quello dell' angarie personali... gondendone li piu commodi, e benestanti l' esentione in virtù dei speciosi privilegi, ch' ottenero le Communità, alle quali s' attrovano tutti aggregati».

125. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π.

κοινοτήτων. Ο προνοητής Sagredo σημειώνει σε αναφορά του των αρχών του 1697 ότι θα έπρεπε να διοριστούν Βενετοί διοικητές σ' εκείνες τις επαρχίες, στις οποίες μετά την ίδρυση των αντίστοιχων κοινοτήτων οι σύνδικοι ανέθεταν τις αγγαρείες στους πιο φτωχούς και απαλλάσσονταν οι ίδιοι (δηλαδή τα μέλη των κοινοτήτων) από την υποχρέωση των χρηματικών καταβολών¹²⁶. Για να αντιμετωπίσει μάλιστα το ζήτημα αυτό ο προνοητής, με διάταγμα που εκδίδει προσπαθεί να φέρει κάποιες βελτιώσεις στη ζωή των χωρικών. Κάνει λόγο για τις συμπαιγνίες και τα δόλια τεχνάσματα των συνδίκων («*collusioni e le mal arti de' sindici delle comunità*») οι οποίοι, όταν κατέστρωναν τους πίνακες κατανομής των αγγαρειών, όχι μόνο έδιναν απαλλαγή στους *cittadini* των κοινοτήτων από τις *angarie reali*, στις οποίες κατά νόμο ήταν υποχρεωμένοι να ανταποκρίνονται, αλλά εξαιρούσαν από αυτές και τους χωρικούς των κτημάτων τους και τα υφιστάμενά τους πρόσωπα καθώς και οποιοδήποτε άτομο είχε αποκτήσει την εύνοιά τους. Έτσι οι υπήκοοι, γράφει ο Sagredo, «επιβαρύνονταν διπλά και από την καταραμένη αυτή αυθαιρεσία πικραινόταν το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων». Αποφάσισε λοιπόν να αναθέσει στους καπετάνιους της πολιτοφυλακής να συντάξουν καταλόγους με τα σπίτια και τους αρχηγούς των οικογενειών για κάθε χωριό της επαρχίας τους, καθώς και για τις πόλεις και τα περίχωρά τους, ώστε με βάση τα στοιχεία αυτά να μπορούν οι Βενετοί διοικητές σε συνεργασία με τους συνδίκους των κοινοτήτων να κατανέμουν τις αγγαρείες. Ο προνοητής πίστευε ότι με τη διαδικασία αυτή θα εξαλείφονταν οι μεροληψίες και θα εμποδιζονταν οι σύνδικοι να τυρανούν τους φτωχούς (*tiranneggiare i poveri*), ενώ συγχρόνως θα γίνονταν οι αγγαρείες ανεκτές από όλους, εφόσον θα κατανέμονταν στο σύνολο των κατοίκων και δε θα επιβάρυναν μόνο το πιο αδύναμο στρώμα του αγροτικού πληθυσμού. Έδωσε εντολή να κοινοποιηθούν οι αποφάσεις του σ' όλους τους χωρικούς ώστε, όπως γράφει, «να αρχίσουν να ανακουφίζονται με την προοπτική ότι στο μέλλον θα είχαν τη δυνατότητα να γλυτώνουν από τις κακές προθέσεις των επικεφαλής τους»¹²⁷.

126. A. S. V., ό.π., b. 848, disp. Αυγ. Sagredo από 2 Ιανουαρίου 1696/97: «*ammesse le Comunità, e prodotti i Sindici... adossano à piu miserabili le angarie, esimendo se stessi dalla contributione*».

127. A. S. V., ό.π., b. 848, disp. Αυγ. Sagredo από 18 Ιουλίου 1697. Πρβλ. και άλλα προηγούμενα διατάγματα του προνοητή αυτού, όπου σημειώνεται ότι οι κοινότητες «επιβαρύνουν υπέρμετρα τους φτωχούς με την εκτέλεση των αγγαρειών του Δημοσίου για να ξελαφρώσουν οι ίδιες από αυτές» (A. S. V., ό.π., b. 848, αντίγρ. διατάγματος Αυγ. Sagredo από 18 Μαρτίου 1697) και ακόμη ότι τα μέλη των κοινοτήτων κανονικά απαλλάσσονται μόνο από τις *angarie personali* και όχι από τις *reali*. Επιπλέον αναφέρεται ότι δε θα πρέπει να καταπιέζονται υπερβολικά οι κάτοικοι της υπαίθρου στα αντίστοιχα *territorrii* «με το να φορτώνονται με επιβαρύνσεις που ξεπερνούν τις δυνάμεις τους και να αναγκάζονται μόνο αυτοί να σηκώνουν το βάρος που προηγουμένως μοιραζόταν σε μεγαλύτερο αριθμό προσώπων» (ό.π., αντίγρ. διατάγματος Αυγ. Sagredo από 20 Μαρτίου 1697). Εδώ με την ελάττωση του αριθμού των υπόχρεων στις αγγαρείες υπονοείται βέβαια και η αθρόα εγγραφή πολλών από αυτούς στα συμβούλια των κοινοτήτων.

Έχοντας υπόψη όσα εκτέθηκαν παραπάνω θα μπορέσουμε να ερμηνεύσουμε τώρα σωστά μια σχετική είδηση του Grimani, σύμφωνα με την οποία ο πληθυσμός ορισμένων χωριών μειωνόταν επειδή οι κάτοικοί τους μετακινούνταν σε άλλα που απόλαυαν απαλλαγές, με αποτέλεσμα εκείνοι που έμεναν να δυσκολεύονται ή και να μη μπορούν να εκπληρώσουν καθόλου την υποχρέωση των προσωπικών αγγαρειών που όφειλαν να παρέχουν στο Δημόσιο σε περίπτωση ανάγκης. Αυτό όμως είχε και μια άλλη συνέπεια, να παραμένουν δηλαδή χωρίς καλλιεργητές τα δημόσια κτήματα που βρίσκονταν κοντά στα χωριά αυτά¹²⁸.

Ποιά όμως ήταν τα χωριά που οι κάτοικοί τους απαλλάσσονταν από τις αγγαρείες; Επίσημα και θεσμοθετημένα εκτός από τους κατοίκους των πόλεων, ή πιο σωστά από τα μέλη των αστικών κοινοτήτων¹²⁹, μόνο ένας αριθμός χωριών και ολόκληρη η Μάνη, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Εάν δεν επρόκειτο λοιπόν για τα χωριά αυτά, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι χωρικοί που εγκατέλειπαν τις εστίες τους κατέφευγαν ως καλλιεργητές σε περιοχές που ανήκαν σε μεγάλους γαιοκτήμονες –συνδίκους ή μέλη των αστικών κοινοτήτων– οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα και την εξουσία να τους εξαιρέσουν αυθαίρετα από τις αγγαρείες του Δημοσίου. Εξάλλου, είναι ενδεικτικό ότι ο προνοητής συνδέει το φαινόμενο αυτό με την εγκατάλειψη της καλλιεργείας των δημοσίων κτημάτων (προφανώς των ενοικιαζομένων σε ιδιώτες) λόγω της φυγής των κατοίκων από τα δημόσια στα κοινά τους ιδιωτικά χωριά. Όταν οι Χιώτες πέτυχαν την απαλλαγή από τις αγγαρείες των καλλιεργητών τους στη Μεθώνη και το Ναυαρίνο, οι χωρικοί άρχισαν να εγκαταλείπουν στις περιοχές αυτές τις ενοικιαζόμενες δημόσιες γαίες και να καταφεύγουν ως καλλιεργητές στα ιδιωτικά κτήματα¹³⁰. Χωρίς αμφιβολία, η τάση των χωρικών να προτιμούν ως καλλιεργητές τις ιδιωτικές γαίες και να μην ενδιαφέρονται για εκείνες του Δημοσίου οφειλόταν ακόμη και στην αναζήτηση της συγκεκριμένης προστασίας που τους παρείχαν οι γαιοκτήμονες, ενώ σ' αυτό τους διευκόλυνε και το γεγονός ότι έτσι και αλλιώς κατέβαλλαν την ίδια ποσότητα της

128. A. S. V., ό.π., b. 849, disp. Φρ. Grimani από 16 Απριλίου 1698.

129. Ύστερα από την ίδρυση των αστικών κοινοτήτων και τη δημιουργία των κοινοτικών συμβουλίων όπου συσσωματώθηκε το κοινωνικό στρώμα του νεοσχηματισμένου τοπικού αρχοντολόγιου, δηλαδή οι αστοί ή cittadini στην πρωτεύουσα της επαρχίας και έδρα της κοινότητας, φαίνεται ότι άρχισε να παίρνει μορφή και να συγκροτείται μια άλλη υποδεέστερη κοινωνική τάξη που περιλάμβανε όλους τους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης ή τουλάχιστον ένα μεγάλο τμήμα τους, την οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως λαϊκή τάξη. Παράδειγμα τέτοιας διαδικασίας έχουμε από την Τριπολιτσά, όπου μάλιστα βλέπουμε τους εκπροσώπους αυτής της υπό διαμόρφωση τάξης να ζητούν από τη βενετική διοίκηση να εγκρίνει την απαλλαγή όσων ανήκουν στην τάξη αυτή από τις αγγαρείες του Δημοσίου, όπως συνέβαινε και με τους «αστούς» των επίσημων κοινοτικών σωμάτων. Την ίδια εποχή στην Κορινθία εκδηλώνονται αντιθέσεις ανάμεσα στους «popolari» με τους «privileggiati della cittadinanza». A. S. V., Archivio Grimani dai Servi, b. 16/60, f. 141 (1698-8 Αυγούστου). Πρβλ. αυτόθι, b. 18, f. 117-118 (1699-9 Ιουνίου).

130. A. S. V., Miscellanea Codici Papadopoli, ό.π.

παραγωγής (δηλ. το 1/3) είτε στο Δημόσιο είτε στους ιδιώτες. Να επισημάνουμε εδώ ότι η φυγή των χωρικών διευκολυνόταν γενικά από την τακτική των μεγαλογαιοκτημόνων που για να εξασφαλίσουν την καλλιέργεια των δικών τους γαιών, ξεσήκωναν και έπαιρναν στα κτήματά τους τους καλλιεργητές του Δημοσίου προσελκύοντάς τους με το να τους απαλλάσουν από τις καταπιεστικές αγγαρείες.

Ας επανέλθουμε όμως στην άλλη όψη του προβλήματος, δηλαδή όχι στην αυθαίρετη, αλλά στην τυπικά νόμιμη και υπέρμετρη επιβάρυνση των φτωχών χωρικών με τις αγγαρείες του Δημοσίου εξαιτίας του περιορισμού του αριθμού των υπόχρεων χωρικών, που και αυτό ήταν, όπως είπαμε, συνέπεια της κατ' αντίστροφο λόγο ακατάσχετης διόγκωσης του αριθμού των μελών των αστικών κοινοτήτων¹³¹. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, στην περίοδο του προνοητή Εμο το φαινόμενο αυτό είχε φθάσει σε ακραίες διαστάσεις, οι περισσότερες αγγαρείες που είχαν θεσπιστεί είχαν πια καταργηθεί ή είχαν μετατραπεί σε χρηματική εισφορά και ουσιαστικά απέμεναν μόνο εκείνες που είχαν σχέση με την εξυπηρέτηση του μισθοφορικού ιππικού –το *acquartieramento*– των δραγόνων και η προσφορά χόρτου και καυσόξυλων. Η πρώτη, λόγω της αύξησης των μελών των κοινοτήτων, περιοριζόταν «σε λίγα και εντελώς ενδειή άτομα ώστε είχε καταντήσει ανυπόφορη»¹³². Και

131. Α. ΡΑΝΚΙΟΣ, *Περί τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Ἑνετοκρατίας (1684-1715)*, μετάφρ. Π. Καλλιγά, *Πανδώρα* 13, ό.π., σ. 6: «... όσον ηὔξανεν ο αριθμός των προνομιούχων, τόσο επαχθεστέρα εἰνέτο η αγγαρεύσεις κατά φυσικόν λόγον. Μόνοι ἔμειναν οί ενδεέστεροι και κατεσυντριβόντο ἐξ ολοκληρου». Ας προσθέσουμε και μια συναφή μαρτυρία από την έκθεση των *Deputati sopra gli affari economici*, της δικῆς δηλαδή βενετικῆς αρχῆς που είχε συσταθεῖ μετά τη λήξη του πολέμου για να εσποπιέται τα οικονομικά των κήσεων της Ανατολῆς και να γνωμοδοτεῖ σχετικά στην κεντρική κυβέρνηση. Σύμφωνα με αυτήν, το μεγαλύτερο μέρος των ποικῶν αποκαταστάθηκε οικονομικά με τις παραχωρήσεις γαιών και χρησιμοποίησε αυτή την πλεονεκτητική του θέση για τη σύσταση των κοινοτήτων, οί ποῖες εγκαθιδρύθησαν ακόμη και σε ανοχύρωτες κωμοπόλεις (*terre aperte*) με τα προνόμια όμως της απαλλαγῆς των κοινοτήτων από τις αγγαρείες του Δημοσίου, που ήταν πρώτα κοινές για όλους, και με την ελάττωση του αριθμού των υπόχρεων όλο το βάρος των αγγαρειῶν κατέληξε να πέφτει μόνο σ' αυτούς (Α. S. V., *Miscelanea Codici Papadopoli*, ό.π.). Εδώ όμως μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια παρατήρηση: οί αστικές κοινότητες παρουσιάζονται να συγκροτούνται σε μεγάλο βαθμό από προνομιούχους ἔποικους μεγαλοκτηματίες, σε αντιδιαστολή με την απουσία από αυτές των φτωχών χωρικών που ήταν υποκείμενοι στις αγγαρείες. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οί τελευταῖοι αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από γηγενείς κατοίκους της χώρας. Το συμπέρασμα αυτό μπορεί να συνδυασθεῖ με μια εἶδηση από αναφορά του Grimani που γράφει ότι «οί γηγενείς Ἕλληνες (*nativi Greci*) σήκωσαν το βάρος κάθε αγγαρείας» (Α. S. V., ό.π., b. 849, *disp.* Φρ. Grimani από 26 Ιουλίου 1699). Φαίνεται ότι ἐπρόκειτο για το πιο φτωχό και καθυστερημένο στρώμα του πληθυσμοῦ, για εκείνους τους αγρότες που οί βενετικές πηγές αναφέρουν ότι δεν είχαν τη δυνατότητα ἢ την οξύνιοια να καταπατήσουν ούτε ένα κομμάτι δημόσιας γῆς και που η κοινωνική και η οικονομική τους θέση δεν ἄλλαξε με τη βενετική κατάκτηση, αλλά ἐξακολούθησαν να αποτελούν τους προσαρτημένους στα κτήματα των νέων μεγαλογαιοκτημόνων καλλιεργητές, όπως ἄλλοτε σ' εκείνα των Τούρκων.

132. Βλ. όσα σημειώνει ο προνοητής Εμο (ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 689) «...il disordine, uscito da ogni termine nel proposito dell' *acquartieramento*... quale con la coppia dei aggregati [στις κοινότητες], caduto sopra pochi e affatto impotenti, s' era reso intollerabile». Πρβλ. και την έκθεση Loredan (ό.π., σ.

έτσι, σύμφωνα με το διάταγμα που εξέδωσε ο Εμο, στο εξής ήταν υποχρεωμένοι να υπόκεινται στην επιβάρυνση του *acquartieramento* και οι αστοί οι διασκορπισμένοι στα χωριά (*cittadini sparsi ne villagi*) – χωρικοί και αυτοί – οι οποίοι, αφού βρίσκονταν στην ίδια κοινωνική θέση και είχαν την ίδια οικονομική απασχόληση με τους άλλους χωρικούς¹³³, δε δικαιολογούνταν να έχουν κάποια απαλλαγή που θα απέβαινε άδικη και επιβαρυντική για τους υπόλοιπους. Συγχρόνως όμως ο προνοητής με επανειλημμένες αναφορές του στην κεντρική κυβέρνηση ζητούσε να γενικευθεί η επιβολή της αγγαρείας σε όλους τους κατοίκους ανεξαιρέτως και ανεξάρτητα από προσωπικούς τίτλους και κοινωνική θέση¹³⁴, με άλλα λόγια να επεκταθεί και στους κατοίκους των πόλεων¹³⁵, δηλαδή κατά κύριο λόγο στα μέλη των αστικών κοινοτήτων.

Η σχετική απόφαση της βενετικής Γερουσίας εκδόθηκε και έφθασε στην κτήση όταν η θητεία του Εμο έληγε και είχε ήδη γίνει η κατανομή της αγγαρείας (*comparto*) για το έτος εκείνο¹³⁶. Ο κλήρος έπεσε στο διάδοχό του Loredan να την εφαρμόσει και να προκαλέσει (όπως σημειώνει ο Εμο) «τις ευλογίες όλων των φτωχών» (*le benedizioni di tutti i poveri*)¹³⁷. Αντίθετα, η απόφαση της Γερουσίας προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των κοινοτήτων – *commosse le comunità* –, οι οποίες υπέβαλαν ενστάσεις στην ανώτατη βενετική διοίκηση ζητώντας να μην τους αφαιρεθεί «το πιο τιμητικό από τα προνόμιά τους»¹³⁸, αλλά να επεκταθεί η επιβάρυνση μόνο σ' εκείνες που είχαν προσφερθεί εθελοντικά να πληρώνουν¹³⁹. Ο προνοητής Loredan υποχώρησε και δεν εφάρμοσε την απόφαση της Γερουσίας προτιμώντας να απευθυνθεί στην κεντρική κυβέρνηση για να δώσει αυτή μια οριστική λύση για το ζήτημα. Σχετική όμως απόφαση δεν είχε εκδοθεί ακόμη ως το τέλος της θητείας του, το 1711. Ωστόσο, στην κατανομή της αγγαρείας εφάρμοσε το διάταγμα του Εμο περιλαμβάνοντας στους υπόχρεους και τους «αστούς»

722): «...li villici soli erano prima tenuti alla medesima [δηλαδή στην καταβολή σε χρήμα, σάρι και κριθάρι για το *acquartieramento*] ... non pochi esentati poi con le facili aggregazioni che ottenero, nelle Comunità...».

133. Πρβλ. ό.π., σ. 722-723. Α. ΡΑΝΚΙΟΣ, ό.π.

134. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, ό.π., σ. 674: «... universale sopra tutti l' aggravio, tolta ongi eccezione di titolo di persone, e di stato».

135. Πρβλ. ό.π., σ. 723: «... egualmente gli abitanti nelle città risentir dovessero l' aggravio, cosi che à tutti fosse commune».

136. Ό.π., σ. 674.

137. Ό.π.

138. Ό.π.: «...il piu decoroso de loro privilegi».

139. Τέτοια περίπτωση έχουμε με την κοινότητα των Καλαβρύτων, η οποία προσφέρθηκε το 1699 να εκπληρώνει τις υποχρεώσεις για όλες τις αγγαρείες «*reali e personali*» εκτός από εκείνη της μετάβασης και εργασίας στα έργα του Ισθμού (Α. Σ. V., ό.π., b. 849, disp. Φρ. Grimani από 28 Δεκεμβρίου 1699). Η ίδια κοινότητα από την αρχή της βενετικής κατάκτησης είχε ζητήσει το διορισμό Βενετού δικηγόρου στα Καλάβρυτα και ανέλαβε εθελοντικά την καταβολή ενός μέρους από το μισθό του.

(cittadini) των χωριών, επειδή είχαν ενταχθεί στις κοινότητες μετά την καθιέρωση της αγγαρείας, στην οποία βέβαια προηγουμένως ήταν υποκείμενοι χωρίς να διαφέρει η θέση τους από εκείνη των άλλων χωρικών¹⁴⁰. Εξάλλου, έδειξε ενδιαφέρον να απαλλάξει τους χωρικούς και από την καταπίεση των αξιωματικών του ιππικού, οι οποίοι μετέτρεπαν εκβιαστικά σε χρηματική καταβολή την υποχρέωση να τους παρέχουν χόρτο και καυσόξυλα. Όπως γράφει μάλιστα ο ίδιος, η τακτική των αξιωματικών να επιβάλλουν στους υπόχρεους δυσβάστακτες χρηματικές εισφορές –*insoffribili esborsi*– αν γενικευόταν, θα ερήμωνε σε μικρό διάστημα τη χώρα¹⁴¹. Έτσι και αλλιώς όμως, πολύ σύντομα, όσες αγγαρείες είχαν απομείνει καταργήθηκαν μαζί με τη βενετική κατοχή στην Πελοπόννησο ή συνεχίστηκαν με κάποια άλλη ανάλογη μορφή στη δεύτερη Τουρκοκρατία.

---

140. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ ό.π., σ. 723: «...vi sono compresi li cittadini anche abitanti nelle ville à quali mancava ragion di pretendere adulti perche aggregati ne' Consigli doppo l' institutione della gravezza à cui erano soliti per avanti soccombere, e perche non diferiscono dallo stato degli altri villici»

141. Ό. π., σ.724: «... se prendesse piede, in poco tempo desolareble il paese».

RIASSUNTO

LE COMUNITÀ DEI CITTADINI E LE ANGARIE PERSONALI E REALI IN PELOPONNESO DURANTE IN SECONDO DOMINIO VENEZIANO

Nel periodo del secondo dominio veneziano in Peloponneso lo stato aveva imposto una serie di angarie reali e personali alle popolazioni agrigole del paese, mentze aveva dispensato da esse i membri delle comunità cittadine che erano state create in quel tempo nelle maggiori città del Peloponneso. Questo ha havuto come risultato che un numero sempre maggiore di contadini tentava ad iscriversi nei consigli delle comunità e viceversa aumentava l'aggravamento dei rimanenti contadini in debito.

CONSTANTINOS DOCOS